

Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri

Abdullah DEMİR*

Giriş

Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) akâid risaleleri üzerine Osmanlı Türkiye'sinde (699/1300-1341/1922) yapılan çalışmalar, bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Bu kapsamda, öncelikle İmâm-ı Âzam'ın akâid risâleleri üzerine Osmanlı âlimlerince oluşturulan şerh, hâşiye, ta'lik, zeyl, tehzîb, ihtisâr ve tercüme türündeki çalışmalar belirlenerek tasnif edildi. Ardından bu eserleri tanıtmaya yönelik çalışmalardaki bibliyografik hatalar, mümkün olduğunca düzeltilmeye gayret edildi. Bu çalışmayla Osmanlı toplumunda Ebû Hanîfe'nin hangi eserlerinin ve bunlara ait hangi şerh ve çalışmaların yaygın olduğu, araştırmacıların dikkatlerine sunulmaya çalışıldı. Çalışmamız, bu yönüyle Ebû Hanîfe'nin akâid risâleleri üzerinde Osmanlı âlimlerince oluşturulan düşünsel geleneğin tayin ve tespiti konusunda yapılan ilk deneme olarak değerlendirilebilir.

Çalışmada, öncelikle Ebû Hanîfe'nin akâid risâleleri ile bunların içerikleri hakkında bilgi verildi. Sonrasında Osmanlı âlimlerinin bu eserlerle ilgili yaptıkları çalışmalar, alt başlıklara ayrılarak belirtildi ve bunların tasnifinde müelliflerin vefat tarihleri dikkate alındı. Tespit edilebildiği ölçüde her bir eserin müellifinin tam adı, eserin yazılış tarihi, yazma nüshaları ve yayınlanmış ise baskı bilgileri belirtildi. Müelliflerin hayatları ve ilmi kişilikleri hakkında çalışmanın hacmini artırmamak düşüncesiyle ihtiyaç olmadıkça ayrıntılı bilgi verilmedi. Bunun yerine okuyucuların rahat ulaşması amacıyla *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne ve *Osmanlı Müellifleri* eserine atıf yapıldı.

* Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

Araştırma kapsamına giren ve katalog çalışması tamamlanmış eserlerin, Türkiye kütüphanelerinde bulunan tüm nüshalarına ulaşılmaya ve bunların tasnifine çalışıldı. Bunun için kütüphane veri tabanları,¹ biyografi ve bibliyografya kaynakları ile matbu yazma eser katalogları² dikkatle tarandı. Ulaşılan eserlerin kütüphane kayıt bilgileri iki şekilde gösterildi. “Beyazıd Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 3637 (1^b-29^a, 675 h.)” şeklindeki atıflarda, öncelikle eserin bulunduğu kütüphanenin adı, sonrasında yer aldığı koleksiyon, “nr.” kısaltmasından sonra kayıt numarası, parantez içinde ise önce varak bilgileri sonrasında ise istinsah tarihi belirtildi. “42 Kon 5176/4” türündeki atıflarda ise plaka numarası yazma eserin bulunduğu şehri, sonrasındaki kısaltma harfleri kayıtlı olduğu kütüphaneyi veya koleksiyonu, son kısımdaki rakamlar ise arşiv numarasını temsil etmektedir.

- 1 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Yazmaları Veri Tabanı, http://yazmalar.gov.tr/detayli_arama.php.
İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı, <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php>.
Milli Kütüphane, El Yazması Eserler Veri Tabanı, <http://yazmalar.mkutup.gov.tr/>.
Milli Kütüphane, Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası, <http://bibliyografyalar.mkutup.gov.tr/>.
Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, <http://topkapisarayi.gov.tr/tr/yazma-eserler/>.
Türk Dil Kurumu, El Yazması Eserler Veri Tabanı, http://yazmalar.tdk.org.tr/detayli_arama.php.
Diyabet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi, <https://kutuphane.diyabet.gov.tr/>.
- 2 Taşköprizâde İsmâeddin Ahmed Efendi, *eş-Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye fi 'ulemâ'î'd-Devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yay., 1405/1985; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 1-2 c., nşr. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943; Bağdath İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-muşannifîn*, I-II, nşr. Kilisli Muallim Rifat Bilge-İbnülemin Mahmud Kemal-Avni Aktuç, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955; a.mlf., *İzâhu'l-meknân fi'z-zeyli alâ Keşfi'z-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, nşr. Şerafettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945-1947; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden: E.J.Brill, 1943-1949; a.mlf., *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, I-VI, trc. Abdülhalim en-Neccâr-Seyyid Ya'kûb Bekir-Ramazan Abdüttevâb, Kahire 1983; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden: E.J. Brill, 1967-1984; a.mlf., *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî-Abdullah b. Abdullah Hicâzî-Arafe Mustafa, I-VIII, Riyad: Câmîatü Muhammed b. Suûd, 1402-1408/1982-1988; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1333-1342; Ali Rıza Karabulut-Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem*, I-V, Kayseri, Daru'l-Akabe, ts.; Ali Rıza Karabulut, *Mu'cemü'l-maḥḥuât el-mevcude fi mektebâti İstanbul ve Anadolu*, I-III, y.y., ts.; Abdullah Ceyhan, *Diyabet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu*, I-II, Ankara: DİB Yay., 1988; Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed en-Nuaymî-Hamza b. Hüseyin b. Kâsım en-Nuaymî, *İstidrakât 'alâ Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, I-VIII, Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1422; Abdullah Muhammed Habeşi, *Câmi'ü's-şüruḥ ve'l-ḥavâşi: Mu'cemün şâmilîn li-esmâi'l-kütübî'l-meşruḥati fi't-türâsi'l-İslâmî ve beyâni şürûḥiha*, I-III, Ebûzâbi: el-Mecma'ü's-Sekafi, 2004/1425; Muhammed İsâ Sâlihiyye, *el-Mu'cemü'ş-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-maḥbû'*, I-III, Kahire: Ma'hedü'l-Mahtutati'l-Arabiyye, 1993; Abdülcebbar Abdurrâhmân, *Zehâ'irü't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî*, I-II, y.y., 1401/1981; Muhammed Ebû Bekir b. Ali, *İstidrakât 'alâ Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, I-VIII, Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1422.

Plaka numarası ile başlayan kayıt yöntemi, Türkiye Yazmaları Toplu Kataloğu (TÜYATOK) projesi kapsamında Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ile Milli Kütüphane'ye bağlı kütüphanelerde eserlerin arşiv numaralarının oluşturulmasında kullanılmaktadır. Bilindiği gibi bu numaralar kullanılarak, "http://yazmalar.gov.tr" web sitesindeki "Katalog Tarama" bölümünde yer alan "Arşiv Numarası" kısmından kayıtlı yazma eser hakkındaki bilgilere hatta eserin dijital kopyasına ulaşılabilmektedir.

I. Ebû Hanîfe ve Akâid Risâleleri

Ebû Hanîfe, itikâdî görüşleri ve kullandığı yöntemi ile Ehl-i sünnet kelâmının oluşumuna zemin hazırlayan ve öncülük eden âlimlerden biridir. O, Hz. Peygamber'den sahâbeye ve sonraki nesillere intikal eden ve o dönem Müslümanlarının geneli tarafından benimsenen³ kaderin imanının esası olduğu, kabir hayatının ve şefaatin hak olduğu gibi akâid esasları ile doğruluğuna inandığı iman tasdik ve ikrarla gerçekleştiği, iman artmayacağı şeklindeki akâide dair kendi görüşlerini, Kur'ân-ı Kerîm'e ve onunla çelişmeyen sahih hadislerle⁴ dayanarak savunmaya gayret etmiş, itikâdî konularla ilgili yaptığı açıklamalarda ve yöneltilen soru ve itirazlara verdiği cevaplarda akla dayanan kıyasları kullanmıştır. Ayrıca İslâm akâidini, gerektiğinde tartışarak savunmaktan da geri durmamıştır. Bu kapsamda onun ilâhî sıfatlar, kader ve büyük günah işleyen kişinin (*mürtekb-i kebîre*) iman durumu gibi ilk dönemin tartışmalı konularında Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve Şeytânüttâk adıyla tanınan Ebû Ca'fer Muhammed el-Kûfî (ö. 160/777) ile münazaraları ve görüşlerini savunma amacıyla Basra şehrine yirmiden fazla seyahat ettiği bilinmektedir.⁵ Ebû Hanîfe'nin İslâm inanç esaslarına dair görüşleri ile bunları izah ve ispat ederken kullandığı yöntemi, başta Mâtürîdiler olmak üzere Ehl-i re'y yöntemini benimseyen İslâm âlimlerinin büyük bir kısmı tarafından tamamen veya kısmen benimsenmiş ve geliştirilmiştir.⁶

Ebû Hanîfe'nin hayatı ve görüşleri, her dönemde ilgi odağı olmayı sürdürmüştür. Bu kapsamda onun hayatını ve menkıbelerini konu edinen birçok eser

3 Bkz. Mustafa Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA*, İstanbul 1994, c. 10, s. 131.

4 Ebû Hanîfe'ye göre hadis olarak aktarılsa bile Kur'ân'a aykırı hükümler taşıyan hiçbir söz Hz. Peygamber'e ait olmaz. Böyle bir rivayetin reddedilmesi, Hz. Peygamber'i değil, ona bu sözü atfedeni yalanlamak anlamına gelir. Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, nşr.-trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul: İFAV Yay., 1992, s. 32-33 (trc. s. 24-25).

5 Bkz. Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1401/1981, s. 54; Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", s.132; Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe (Akaide Dair Görüşleri)", *DİA*, İstanbul 1994, c. 10, s. 138.

6 Ebû Hanîfe'ye dayanan ve Mâtürîdiler tarafından kullanılan yöntem hakkında bkz. Abdullah Demir, "Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi", Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2014. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerini kapsamlı ve mukayeseli bir şekilde ele alan güzel bir çalışma için bkz. Abdulhamit Sinanoğlu, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmâm Ebû Hanîfe ve Vâsıl bin Atâ: İtikâdî ve Siyâsî Görüşleri*, İstanbul: Rağbet Yay., 2012.

kaleme alınmıştır. Osmanlı döneminde de bu tür eserlerin telifi, tercümesi ve şerhi devam etmiştir.⁷ İlk dönemlerden itibaren hayatı ve görüşleriyle ilgili olarak teşekkül eden bu zengin menkıbe ve rivayet birikimi içerisinde, onu övme ve verme hususunda ifrat ve tefrite varan aşırı değerlendirmeler görülmektedir. Onun Hz. Peygamber'in övgüsüne mazhar olan bir kişi olarak tanıtılması ifrat görüşlere; tekfir edilmesi gereken zararlı bir bid'atçı olarak gösterilmesi ise tefrite varan tutumlara örnek gösterilebilir.⁸ Bu aşırı değerlendirmelerde, mezhep taassubu ile birlikte diğer birçok âmilin etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla söz konusu kaynaklarda yer alan aşırıya varan değerlendirmelerin ihtiyatla karşılanması gerekmektedir.

Ebû Hanîfe'nin fikhî görüşleri, öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) tarafından kaleme alınan *Zâhirü'r-rivâye* olarak bilinen *el-Aşl, el-Câmi'u's-şagîr, el-Câmi'u'l-kebîr, es-Siyerü's-şagîr, es-Siyerü'l-kebîr* ve *ez-Ziyâdât* adlı eserler aracılığıyla; itikâdî görüşleri ise doğrudan kendisine nisbet edilen iki farklı *el-Fıkhü'l-ekber* nüshası (1. *el-Fıkhü'l-ekber* - 2. *el-Fıkhü'l-ebser*) ile *el-Âlim ve'l-müte'allim, er-Risâle* ve *el-Vâşıyye* risâleleri aracılığıyla sonraki nesillere ulaşmıştır. Bu eserlerde yer alan ve birbirleri ile bütünlük ve tutarlılık gösteren görüşlerin ona ait olduğu hususu ittifaka yakın bir kanaat halindedir.⁹ Ayrıca ona

7 Şemseddin Sivâsî (ö. 1006/1597), *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*, İstanbul 1291, 1293. Halvetiyye tarikatının Şemsiyye kolunun kurucusu olan Sivâsî tarafından yazılmıştır. Didaktik amaçla yazıldığından kâfiye düzenine ve nazım yönüne pek dikkat edilmeyen eserde Alevî, Râfîzî ve Bektaşîler eleştirilmekte ve asıl yolun şeriat yolu olduğu savunulmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Aksoy, "Şemseddin Sivâsî," *DİA*, İstanbul 2010, c. 38, s. 525.

Osmanzâde Ahmed Tâib (ö. 1136/1724), *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam: Tuhfe-i Nu'mân*. Şair ve biyografi yazarı olan müellifin Türkçe kaleme aldığı bu eserinin nüshaları tespit edilemedi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Osmanzâde Ahmed Tâib", *DİA*, İstanbul 2007, c. 34, s. 3-4.

Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi (ö. 1202/1788), *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1248; Pertev Paşa, nr. 2420/1, 611/7. Biyografi âlimi ve hattat Müstakimzâde'nin hayatı hakkında bkz. Ahmet Yılmaz, "Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin", *DİA*, İstanbul 2006, c. 32, s. 113-115).

Manastırlı İsmâil Hakkı (ö. 1912), *Mevâhibü'r-Rahmân fi Menâkıbi'n-Nu'mân*, İstanbul 1310. Bu eser, İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567), *Hayrâtü'l-hisân fi Menâkıbi'l-İmâmi'l-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân* adlı eserinin Manastırlı tarafından aslına tam sadık kalınmadan yapılan Türkçe tercümesidir. Heytemî ise bu eserini, Şemdeddin eş-Şâmî'nin (ö. 942/1536) *Ükü'd'l-cümân fi Menâkıbi Ebî Hanîfe en-Nu'mân* (nşr. Muhammed Molla el-Efgânî, Mektepe 1398-1399) adlı kitabından faydalanarak yazmıştır. *Mevâhibü'r-Rahmân*, Ahmet Karadut (*Menâkıb-ı İmâm-ı Azam ve Fıkh-ı Ekber Şerhi*, Ankara: Akçağ Yay., 1982, 1998) ve Abdülvahap Öztürk (*İmâm-ı Azam'ın Menkıbeleri*, Ankara: Kılıç Kitabevi, 1978) tarafından tercüme edilmiştir. Bu dönemde yazılan bir diğer menâkıb eseri Ali el-Kârî'ye aittir (*Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam*, Haydarâbâd 1332).

8 Uzunpostalıcı, "Ebû Hanîfe", s. 131. Ayrıca bkz. Sinanoğlu, *İmâm Ebû Hanîfe ve Vâsıl bin Atâ*, s. 35-36.

9 Bkz. Yavuz, "Ebû Hanîfe (Akaide Dair Görüşleri)", s. 139.

nisbet edilen *el-Müsned*¹⁰ adlı hadis eserleri, ictihadlarında delil olarak kullandığı ve öğrencileri tarafından rivayet edilen hadisleri; *el-Şâhidetü'n-Nu'mâniyye* ise Hz. Peygamber'i metheden övgüleri içermektedir.¹¹ Bunların dışında Ebû Hanîfe'ye atfedilen başka eserler de bulunmaktadır.¹²

Bu çalışma, Ebû Hanîfe'nin akâid risâleleri üzerine Osmanlı âlimlerince kaleme alınan şerh ve haşiyeleri konu edinmektedir. Bu sebeple öncelikle İmâm-ı Âzam'ın eserleri ve bu eserlerin içerikleri hakkında bilgi verilecek, sonrasında ise Osmanlı Türkiye'sinde bu eserlerle ilgili yapılan çalışmalar tanıtılacaktır.

A. *el-Fıkhü'l-ekber (el-Fıkhü'l-ekberü'l-eşher / The Fıkh Akbar II)*

Bu eser, Ebû Hanîfe'nin İslam akâidine dair görüşlerini içeren en meşhur risâlesidir. *el-Fıkhü'l-ekber* adıyla rivayet edilen biri kısa, diğeri nisbeten uzun iki ayrı risâle bilinmektedir. Bunlardan iman esaslarının sayımı ile başlayan rivayet oğlu Hammâd b. Ebî Hanîfe (ö. 176/792);¹³ başlangıcında “el-Fıkhü'l-ekber”in

10 Bkz. İbrahim Hatiboğlu, “el-Müsned”, *DİA*, İstanbul 2006, c. 32, s. 101-103.

11 Bu na'tın birçok baskısı yapılmıştır (Kahire 1282, 1299; İskenderiye 1288; İstanbul 1279, 1298, 1320). Ayrıca Halîl b. Yahyâ tarafından *Sürürü'l-kulûbî'l-irfâniyye bi-tercemeti'l-Şâhidetü'n-Nu'mâniyye* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir (İstanbul 1268). İbrâhim b. Mehmed el-Yalvâci ise bu kasidenin satır arası tercümesini yapmıştır (*el-Mecmûatü'l-kübrâ*, İstanbul 1276). Bir diğ. tercümesi için bkz. Abdülvahap Öztürk, *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, İstanbul: Şamil Yay., 2012, s. 251-294. Bkz. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 244; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 418.

12 *Cevâhir-i Şerâitü'l-İslâm*, Süleymaniye Ktp., Ali N. Tarlan, nr. 71; *Şerefü'l-akıde*, Süleymaniye Ktp., Gelibolulu Tah., nr. 28; *Risâle fî beyâni Akâ'idü Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a*, Süleymaniye Ktp., Hüseyin Paşa, nr. 98; *Du'â'ü Ebî Hanîfe*, Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 119 (14-18 vr.); Süleymaniye Ktp., Nuri Arlasez, nr. 72; *Ma'rifetü'l-me'âhib*, Millet Ktp., Ali Emiri Arabî, nr. 1194 (28-33 vr.); *Haşâişü Ehli's-Sünne ve'l-Cema'a*, Adana İHK, nr. 597; *Münacat*, Burdur İHK, nr. 000460-09; *Mücâdele li-ehadi'd-Dehriyyîn, ed-Devâbitü's-selâse* (Tercümesi için bkz. Öztürk, *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, s. 341-346), *Risâle fî'l-ferâiz*, *Muḥâtabetü Ebî Hanîfe ma'a Ca'fer b. Muḥammed b. Ahmed er-Rızâ, Fetâvâ Ebî Hanîfe ve Muḥammed b. Ḥasan eş-Şeybânî, el-Maḥşud fî's-şarḥ, er-Red 'ale'l-Şâhidetü'l-ekber*. Bkz. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 237-245; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 412-419; Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâs*, c. 5, s. 3839-3844.

13 İ) Ebû Hanîfe (ö. 150/767) → Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö. 176/792) → İsmâ b. Yûsuf el-Belhî (ö. 210/825) → Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 248/862) → Nusayr b. Yahyâ (ö. 268/881) → Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî (ö. 335/947) [Medine Arif Hikmet Ktp., nr. 226'daki nüshadan naklen M. Zâhid Kevserî, “Mukaddime”, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, s. 6. Ayrıca bkz. Yusuf Ziya Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler: İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Mansûr-i Mâturidî*, haz. Turhan Yörükân, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006, s. 209-210; İlyas Çelebi, “Giriş: Beyazîde ve el-Usûlü'l-Münife İsimli Eseri”, *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, İstanbul: İFAV Yay., 2000, s. 27. Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi çalışmaları sırasında yıkılan Arif Hikmet Kütüphanesi'nde bulunan kitaplar, günümüzde Mektebetü Melik Abdî'l-Azîz'de Arif Hikmet Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir. Ancak Kevserî'nin Arif Hikmet Ktp., nr. 226'da bulunduğunu belirttiği yazma eser, şu bu kütüphanenin kayıtlarında mevcut değildir. Bkz. <http://www.kapl.org.sa/>.

ne anlama geldiğinin açıklandığı rivayet ise Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî (ö. 199/814)¹⁴ tarafından aktarılmıştır.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944), Abdülkâhîr el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) ve Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr (ö. 534/1139) gibi müellifler, *el-Fıkhü'l-ekber* adını vererek her iki rivayetın bazı kısımlarına atıf yapmışlardır. Dolayısıyla ilk dönemlerde bu iki eserin *el-Fıkhü'l-ekber* adıyla anıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵ İbn Teymiyye (ö. 728/1328) de Ebû Mutî' el-Belhî rivayetinden alıntı yaparken bunun Hanefîler arasında *el-Fıkhü'l-ekber* adıyla meşhur olduğunu belirtmektedir.¹⁶ Bu konuda yapılan araştırmalar, Ebû Mutî' el-Belhî rivayetinin *el-Fıkhü'l-ebşâf* adıyla ilk olarak Osmanlı âlimi Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687),¹⁷ ondan sonra da Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791) tarafından kullanıldığını ortaya koymaktadır.¹⁸ Beyâzîzâde ile aynı asırda yaşayan ve aynı yıl vefat eden Ruzâî mahlaslı İshak b. Hasan ez-Zencânî et-Tokâtî (ö. 1098/1687) de *Naçmü'l-Leâlî* adlı manzûmesinde *el-Fıkhü'l-ebşâf* isimlendirmesini kullanmıştır.¹⁹ Bu adlandırma, Osmanlının son döneminden itibaren zamanla İslâm dünyasında yaygınlaşmaya

II) Ebû Hanîfe → Hammâd b. Ebû Hanîfe (ö.176/792) → Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 248/862) ve Ebû Mutî' el-Belhî (ö. 199/814) → Nusayr b. Yahyâ el-Belhî (ö. 268/881) → Ebû'l-Kâsım [es-Saffâr] el-Belhî (ö. 336/947) → Ebû Cafer el-Hinduvânî (ö. 362/973) → Ebû Ya'kub es-Seyyârî (v. h. V. yy. ortası) → Sadrü'l-İslam el-Pezdevî (*el-Uşûlü'l-münîfe*, Laleli, nr. 2264/7, vr. 100^b; Şehid Ali Paşa, nr.105/1 , vr. 1^b). Bkz. Çelebi, "Beyâzîzâde ve el-Uşûlü'l-Münîfe İsimli Eseri", s. 26-27.

- 14 Ebû Hanîfe → Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî (ö. 199/814) → Nusayr b. Yahyâ el-Belhî el-Fakîh (ö. 268/881) → Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî (ö. 335/947) → Ali b. Hasan b. Muhammed el-Gazzâl → Ebû Mâlik Nasrân b. Nasr el-Huttelî → Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali el-Kaşğârî → Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî → Ebû Bekir Alâeddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî → Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed el-Kâşânî. Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebşâf*, nşr.-trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul: İFAV Yay., 1992, s. 44 (trc. s. 35).
- 15 Ebû İshâk İbrâhîm b. İsmâil es-Saffâr el-Buhârî, *Telhişü'l-edille li- kavâidit-tevhîd*, thk. Angelika Brodersen, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 1432/2011, c. 1, s. 34; Şerafettin Gölcük-Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", *DİA*, İstanbul 1995, c. 12, s. 544; Çelebi, "Beyâzîzâde ve el-Uşûlü'l-Münîfe İsimli Eseri", s. 31.
- 16 İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzî'l-'akl ve'n-nakl*, nşr. M. Reşâd Sâlim, Riyâd 1981, c. 6, s. 263.
- 17 Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Uşûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, nşr. İlyas Çelebi, İstanbul: İFAV Yay., 2000, s. 28 (trc. s. 70); a.mlf., *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm*, nşr. Yûsuf Abdürrezzak, Kahire 1368/1949, s. 21-22.
- 18 Gölcük-Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", s. 545; Çelebi, "Beyâzîzâde ve el-Uşûlü'l-Münîfe İsimli Eseri", s. 31.
- 19 "Risâle Fıkhü'l-Ebşâf Fıkh-ı Ekber; Vaşıyyet hem kitâb 'Âlim-i Eyser". Bkz. Ali İhsan Akçay, "Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler: İnceleme Metin", Doktora tezi, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2011, s. 105. Zencânî'nin *Manzûme fi'l-'akâ'id* adlı eseri bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Nazif Paşa, nr. 000788, vr. 11-13; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 70, vr. 69^b-83^a (Osmanlıca), Bkz. <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php>.

başlamıştır. Buna karşın bu konuda çalışmaları olan Arent J. Wensinck (ö. 1939), Louis Gardet (ö. 1986) ve Montgomery Watt (ö. 2006) gibi Batılı araştırmacılar, Ebû Mutî' rivayetini [*el-Fıkhü'l-ebşaf*], *The Fıkh Akbar I*; Hammâd rivayetini [*el-Fıkhü'l-ekber*] ise *The Fıkh Akbar II* olarak isimlendirmişlerdir.²⁰ Onların Ebû Mutî' rivayetini *The Fıkh Akbar I* şeklinde isimlendirmeleri, bu rivayetin "Ebû Hanîfe'nin ölümünün üzerinden fazla bir zaman geçmeden yazıya geçirilmiş olması ve dolayısıyla onun asıl görüşlerini yansıtır olabileceği" düşüncesine dayanmaktadır. Bu araştırmacılar, Hammâd rivayetinin ise üslûp ve muhteva açısından sonraki dönemlere ait olduğunu, bu nedenle en erken IV./X. yüzyıla ait bir Hanefî akîdesi sayılabileceğini ileri sürmektedirler.²¹ Ignaz Goldziher (ö. 1921) de *el-Fıkhü'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye aidiyetini kabul etmemektedir. Bununla birlikte İslâm âlimlerinin çoğu, *el-Fıkhü'l-ekber*'de yer alan görüşlerin genel olarak Ebû Hanîfe'ye aidiyeti konusunda görüş birliği içindedirler.²²

Hammâd'ın rivayet ettiği *el-Fıkhü'l-ekber* de belli bir konu bütünlüğü gözetilmeden kadere iman dâhil iman esasları, Allah'ın birliği, zâtî-fiilî-haberî sıfatları, Allah'ın zâtının hakikatinin bilinip bilinemeyeceği, Allah'a nisbet edilen kurb (yakın) ve bu'd (uzak) kavramlarının anlamı, Allah'ın bazı isim ve sıfatlarının Farsça söylenip söylenemeyeceği, esmâ-i hüsnâ, halku'l-Kur'ân, kazâ ve kader, fitrat, halk-kesb konuları, peygamberler, Hz. Muhammed'in peygamberliği, mucize, kerâmet ve istidrâc meseleleri, kıyamet alâmetleri, kabirde ruhun cesede iadesi, Münker ve Nekir'in sorgulaması, şefaât, mîzan, havz, kıyamet gününde hasımlar arasında kul hakkı sebebiyle hesaplaşma, cennet ve cehennem, rü'yetullah gibi âhirete iman kapsamındaki hususlar, iman mahiyeti ve mürtekb-i kebîre, Mürcie'nin bazı görüşlerinin reddi, tekfir bahsi, itaatkâr veya günahkâr müminin arkasında namaz kılınıp kılınmayacağı gibi iman-amel ilişkisi kapsamındaki hususlar, sahabelerin faziletçe sıralanması, mestler üzerine meshetme, teravîh namazı gibi Şiâ'ya red-diye kapsamında yer verilen konular, Kur'an âyetleri arasında fazilet bakımından farklılığın bulunup bulunmadığı, bazı nüshalarda Hz. Peygamber'in ebeveyninin iman durumu ve fetret meselesi, Resûl-i Ekrem'in çocuklarının isimleri ile itikâdî bir meseleyle karşılaşan ve cevabını kendisi veremeyen bir kimsenin ne yapması gerektiği gibi konular çok kısa, açık ve net ifadelerle hükme bağlanmaktadır.²³

20 Bkz. A. J. Wensinck, *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1932, s. 188-247.

21 Bkz. Gölcük-Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", s. 545.

22 Muhammed Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe: Hayâtühü ve 'Aşruhü- Ârâ'ühü ve Fıkhuh*, Kahire: Dâri'l-Fikri'l-Arabî, 1366/1947, s. 187-188 (trc. Osman Keskioglu, Ankara: DİB Yay., 1999, s. 193); Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", s. 134; Gölcük-Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", s. 545; İlyas Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmlığı, İtikada Dair Risaleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi", *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatipoğlu, Bursa: KU-RAV Yay., 2005, c. 2, s. 189-190.

23 Ayrıntılı bilgi için bkz. Gölcük-Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", s. 545-546.

B. *el-Fıkhü'l-ebşaf (el-Fıkhü'l-ekberü'l-ebşaf / The Fıkh Akbar I)*

Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivayet edilen ve tarihsel süreçte Osmanlı'nın son dönemlerine kadar *el-Fıkhü'l-ekber* adıyla anılan bu risâle, *el-Fıkhü'l-ekber*'in Hammâd rivayetine göre daha uzundur. *el-Fıkhü'l-ebşaf*, öğrencisi Ebû Mutî' tarafından Ebû Hanîfe'ye yöneltilen bazı sorular ile onun verdiği cevapları içermektedir. Bu soruların bir kısmı “dedim, sordum” şeklinde açıkça Ebû Mutî' tarafından; bir kısmı ise “eğer denilirse, eğer sorulursa” şeklinde meçhul sigasıyla yöneltilmektedir. Buna karşın risâlede soruların hazfedilerek doğrudan cevapların aktarıldığı bölümler de bulunmaktadır.

“Fıkh” kavramı risâlede itikâdî konuları kapsayacak genişlikte tanımlanmakta, imanın mahiyeti, Allah'ın sıfatları, kader konusu, emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkerin nasıl yapılacağı, büyük günah işlemenin hükmü ve tekfir meselesi, fetret ehlinin durumu, kabir azabı, cennet ve cehennem ebediyeti ile dört halifenin faziletçe sıralanışı konuları, delilleriyle yer almaktadır. Ebû Hanîfe, kendisine yöneltilen sorulara cevap verirken kendi düşüncesinin söz konusu edilen grupların görüşlerinden farklı olduğunu özenle belirtmeye çalışmaktadır. Bununla birlikte risâlede yer yer tekrarlar görülmekte, konular belli bir sisteme göre sıralanmamaktadır.²⁴ Bu durum, konu ahengini bozan ve uyumsuzluk izlenimi veren cümlelerin, Ebû Hanîfe'nin diğer eserlerinden alınarak metne sonradan eklenmiş olabileceğini ihtimalini akla getirmektedir.

C. *el-Âlim ve'l-müte'allim*

el-Fıkhü'l-ebşaf gibi soru-cevap tarzında yazıya geçirilen *el-Âlim ve'l-müte'allim*, Ebû Hanîfe'ye atfedilen en uzun akâid eseridir. Risâlede, İmâm-ı Âzam'a yöneltilen akâide dair kırk üç soru ve bunların cevabı yer alır.²⁵ Bu soruları yönelten kişinin öğrencisi Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkindî (ö. 208/823)²⁶ veya Ebû Mutî' el-Belhî²⁷ olduğu düşünülmektedir. Eserin yazma nüshalarda yer alan rivayet senedlerine göre bu kişi es-Semerkindî'dir.

24 Ayrıntılı bilgi için bk. Gölcük-Bebek, “el-Fıkhü'l-ekber”, s. 545.

25 Yusuf Şevki Yavuz, “el-Âlim ve'l-Müteallim”, *DLA*, İstanbul 1989, c. 2, s. 462.

26 Sezgin, *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 49. Rivayet senedi şöyledir: Ebû Hanîfe → Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkindî (ö. 208/823) → (Belhî'ler) İsam b. Yûsuf el-Belhî (ö. 210/825) ve Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdullah el-Belhî (ö. 199/814) → (Râzî ve Cüzcânî) Muhammed b. Mukâtil er-Râzî (ö. 248/862) → Ebû Süleymân Mûsâ b. Süleymân el-Cüzcânî el-Bağdâdî (ö. 200/816'den sonra) → Ebû Bekr Ahmed el-Cüzcânî → Ebû Mansur el-Mâtürîdî (ö. 333/944) → Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Mûsâ el-Pezdevî → Babasından (Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Nesefî) → Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed el-Mekhûlî en-Nesefî (ö. 508/115) → Burhanneddin Ali b. Hüseyin el-Belhî (ö. 547/1152) → İbnü Kadî'l-asker Ebû'l-Hasan Ali b. Halîf ed-Dımeşkî (ö. 651/1253). Bkz. Kevserî, “Mukaddime”, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, s. 5; *el-Âlim ve'l-müte'allim*, nşr. ve trc. Mustafa Öz, s. 12 (trc. s. 9); Çelebi, “Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risaleleri”, s. 193.

27 Yavuz, “el-Âlim ve'l-Müteallim”, s. 462.

Bu eseri, Ebû Hanîfe'ye; Mâtürîdî (ö. 333/944), İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995), İbn Fûrek (ö. 406/1015), İsferyânî (ö. 418/1027), Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr (ö. 534/1139), Abdülazîz el-Buhârî (ö. 739/1330) ve Bezzâzî (ö. 827/1424) gibi birçok âlim nisbet etmektedir.²⁸ Buna karşın İslâm âlimlerinden Zehebî (ö. 748/1348) ile müsteşrikler J. Schacht (ö. 1969) ve W. Madelung, bu risâlenin İmâm-ı Âzam'a nisbetini kabul etmemektedir.²⁹

el-Âlim ve'l-müte'allim'in girişinde, itikâdî konularda kendisine yöneltilen bazı sorulara cevap veremediğini, buna karşın inancını terketmediğini ve bilmediğini bu konuları öğrenmek istediğini belirten bir müteallime (öğrenciye), ilim öğrenmenin önemi ile iyi tutum ve davranışların üstünlüğü anlatılmaktadır. Daha sonra her ne kadar sahâbiler uğraşmamış olsalar da sosyal ve kültürel şartların değişmesi sebebiyle itikâdî konuları incelemenin kaçınılmaz hale geldiği, ortaya atılan görüşlerden hak ve bâtul olanların ayrılması ile Şîa, Havâric ve Mürcie'ye ait görüşlerin yanlışlığına hükmetmenin gerekli olduğu, zira bunların öne sürdükleri naklî delillerin iddialarını ispatlayıcı nitelikte olmadığı, Hz. Peygamber'in insanları fırkalara ayırmak için değil birleştirmek için gönderildiği ifade edilir. Ardından yöneltilen sorulara verilen cevaplarda amelden ayrı olan imanın, netice itibarıyla hepsi de aynı mânaya gelen "tasdik", "mârifet", "yakîn", "ikrar" ve "İslâm" unsarlarından ibaret olduğu, peygamberlerle melekler de dahil olmak üzere müminlerin imanları arasında aslı ve mahiyeti bakımından bir fark bulunmadığı belirtilmekte ve tartışmalı meseleleri kıyasla çözümenin önemine işaret edilmektedir. Bu kapsamda büyük günah (kebîre) konusu ele alınmakta ve şirk dışındaki bütün günahların bağışlanabileceği, ancak kebîreye nisbetle küçük günahların daha kolay affedilebileceği, bütün günahlar için tövbe etmenin gerekliliği, günahkâr müminlerin "Allah düşmanı" olarak kabul edilemeyeceği, günahın inkârdan değil ihmal, şehvet duygusu, tövbeden sonra affedilme ümidi gibi beşerî zaafılardan kaynaklandığı açıklanmaktadır. Buradan imanın zıddı olan inkâr konusuna geçilerek küfrün mânası açıklanmakta ve sınırı çizilmektedir. Hz. Muhammed'in peygamberliğini reddetmek, Allah'a evlât nisbet etmek, inkâr ve tekzip ifadeleri kullanmak, kâfirlere ait dinî kıyafetleri giymek, nimetlerin Allah'tan olduğunu inkâr etmek, dinin herhangi bir esasını reddetmek, bütün hâdiselerin gerçek sebebinin Allah olduğuna inanmamak, küfre girmenin sebepleri ve küfür alâmetleri olarak sayılmaktadır. Bunların karşıtı olan Allah'ın varlığını ve Hz. Muhammed'in nübüvvetini dil ile ikrar etmek, kibleye yönelmek, camiye gitmek ve İslâmî kıyafet giymek ise imanın alâmetleri arasında zikredilmektedir.

28 Bkz. Saffâr, *Telhîs*, c. 1, s. 194, 210; c. 2, s. 691, 725, 726; Yavuz, "el-Âlim ve'l-Müteallim", s. 461; Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmçılığı, İtikâda Dair Risaleleri", s. 193.

29 Bkz. J. Schacht, "An Early Murci'ite Treatise: The Kitâb al-Âlim wal-Muta'allim", *Oriens*, sy. 17 (1964), s. 96-102; W. Madelung, "Early Sunni Doctrine Concerning Faith as Reflected in the Kitâb al-Imân of Abû 'Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (d. 224/839)", *St.I*, c. 32 (1970), s. 233 (Yavuz, "el-Âlim ve'l-Müteallim", s. 461); Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmçılığı, İtikâda Dair Risaleleri", s. 93-194.

Ayrıca bir mümine kâfir diyenin kâfir değil yalancı kabul edilmesinin gerektiğine işaret edilmektedir. Risâlenin daha sonraki kısmında Hz. Peygamber'in cennetle müjdelediği sahabîlerin cennete; müşriklerin ise cehenneme girecekleri, bunların dışında kalan Ehl-i tevhid'in doğrudan cennete girmesi konusunda kesin bir hüküm vermeksizin hem af ümidi hem de azap korkusunun bahis konusu olduğu vurgulanır. Havâric'in tekfir konusunda delil olarak öne sürdüğü bazı hadislerin sahih olamayacağı da ifade edilir. Zira bu tür rivayetlerin bir kebire olan zina filini işleyen müminlerden bu fiilleri sonunda "mümin" vasfını kaldırmayan Kur'an âyetleriyle (bk. en-Nûr 24/2) çeliştiğine dikkat çekilir. Risâle; iman, amel ve küfürle ilgili diğer bazı hususların açıklanmasıyla sona erer.³⁰

D. *er-Risâle*

Eserin tam adı, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî 'âlimi ehli'l-Başra'* dir. Ebû Hanîfe'den Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali es-Sıgnakî'ye (ö. 714/1314)³¹ ulaşan rivayet zinciri bilinmektedir.³² Ebû Hanîfe, kendisinin Mürcie'den olduğu ithamına cevap vermek amacıyla bu mektubunu dostu Basralı âlim Osman el-Bettî'ye (ö. 143/760) yazmıştır. Dolayısıyla *er-Risâle*, Ebû Hanîfe'nin bizzat yazdığı tek eseri olarak kabul edilmektedir.³³ Schacht da *er-Risâle*'nin ona aidiyetini kabul etmektedir.³⁴

Mektup formatı ve hacmindeki bu eser; besmele, mektubu gönderen ve gönderilenin isimlerinin belirtilmesi ile muhataba selâm ifadesinden sonra Allah'a hamd ve senâ cümlesiyle başlamakta ve Allah'a karşı saygılı ve itaatkâr olma öğütü vermektedir. Ardından eserde Osman el-Bettî'nin daha önceden yazdığı mektuba atıf yapılmaktadır. Bu mektupta "Ebû Hanîfe'nin Mürcie'den olduğu" ve "Müminin dalâlette bulunabileceği" kanaatini taşıdığı şeklinde ona atfedilen görüşlerin doğru olup olmadığı sorulmaktadır. Ebû Hanîfe, bu sorulara veya şüphelere cevap vermeye başlamadan evvel; Kur'an'ın getirdiği (Kur'an), Resûl-i Ekrem'in davet ettiği

30 Ayrıntılı bilgi için Yavuz, "el-Âlim ve'l-Müteallim", s. 462.

31 Sıgnakî, Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin *Temhîd*'ine şerh de yazmıştır (*et-Tesdîd Şerhü't-Temhîd fi kavâ'idü't-tevhîd*, Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 3078; Süleymaniye Ktp., Amcazâde Hüseyin Paşa, nr. 309, Cârullah Efendi, nr. 516, 1207, Esad Efendi, nr. 3893, Hasan Hüsnü Paşa, nr. 407).

32 Ebû Hanîfe (ö. 150/767) → Ebû Yûsuf (ö. 182/798) → Ebû Abdillâh Muhammed b. Semâa b. Ubeydillâh et-Temîmî el-Kûfî (ö. 233/848) → Nusayr b. Yahyâ el-Belhî el-Fakîh (ö. 268/881) → Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Fârisî (ö. 335/947) → Ebû Said Muhammed b. Ebî Bekr el-Büstî → Ebû Sâlih Muhammed b. Hüseyin es-Semerkanî → Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Mutarrif el-Belhî → Ebü'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (ö. 508/1115) → Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkanî (ö. 539/1144) → Ziyâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Nasr el-Bendenî/en-Yersûhî (ö. 545/1150) → Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Mergînânî (ö. 593/1197) → Şemsüleimme Muhammed b. Abdissetâr el-Kerderî (ö. 642/1244) → Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 693/1294) → Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali es-Sıgnakî (ö. 714/1314). Bkz. Ebû Hanife, *Risâle*, s.79 (trc. s. 65).

33 Halim Sâbit Şibay, "Ebû Hanîfe", *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 1964, c. 4, s. 21, 22; Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmçılığı, İtikada Dair Risaleleri", s. 194.

34 Schacht, "An Early Murci'ite Treatise: The Kitâb al-Âlim wal-Muta'allim", s. 100-102.

(Sünnet) ve ashabin izlediği yolun (Sahabe Örnekliliği) dışında kalan her iddianın kaçınılması gereken bir bid'at olduğunu öncelikle vurgulamaktadır. Bu sayede muhatabın aklındaki, “Ebû Hanîfe; Sünnet ve Sahabe yolunu tanımıyor” şeklindeki muhtemel şüphe ve tereddüt açıkça reddedilmektedir. Daha sonra iman ve amel arasındaki bağlantıya ve büyük günah işleyen (mürtekb-i kebîre) kişinin imandan çıkmış sayılmayacağı konusuna değinmektedir. Ebû Hanîfe, iman esaslarını içeren Kur'an âyetlerinin belli bir süreç içinde (tedricen) nâzil olduğunu, amele dair âyetlerin ise daha sonra indiğini hatırlatarak imanla amelin ayrı mahiyetlere sahip bulunduğunu ispatlamaya gayret etmektedir. Ayrıca iman esaslarını tasdik etmekten doğacak hidayetle, farzları tasdik etmekten oluşacak hidayetün bir tutulamayacağına dikkat çekerek, bütün müminlerin farzların tamamını yerine getirdiklerini düşünmenin imkânsız olduğunu belirtmektedir. O, bu istidlâllerden sonra “iman etmekle birlikte amelde eksikliği bulunan kimsenin imandan çıkmış sayılmayıp böylesinin durumunun Allah'ın adalet ve lutûf sıfatlarının tecellisine bağlı olduğunu” düşünmektedir. Dolayısıyla ona göre Allah, bu durumda olan müminlere dilerse bir süre azap edebilir veya affedip doğrudan cennetine koyabilir. O, başta Hz. Ali olmak üzere ashap ve tâbiünden bazı kimselerin isimlerini anarak onların da bu meselede aynı kanaati taşıdıklarını vurgular. Ebû Hanîfe daha sonra kendisine yapılan “Mürcî olduğu” ithamına geçiş yaparak açıkça aşırılıklardan uzak olduğunu ifade eder. Eser, kendisine soru sormak suretiyle bu risâlenin yazılmasına vesile olan Osman el-Bettî'ye iltifat niteliğinde birkaç cümle, selâm, dua, Allah'a hamd ve resûlüne salavatla sona erer.³⁵

E. *Vaşıyyetü'l-İmâm Ebû Hanîfe*

Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen, oğlu Hammâd, öğrencisi Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Yûsuf b. Hâlid es-Semtî ile dostlarını muhatap alan nasihat içerikli farklı risâleler bulunmaktadır. Zâhid Kevserî'nin (ö. 1952) neşrettiği *el-Vaşıyye* risâlesi, dostlarına ve öğrencilerine öğütüdür.³⁶ Bu risâlenin Ebû Yûsuf kanalıyla gelen rivâyet senedi bilinmektedir.³⁷ Rivayetlere göre hayatının son günlerinde olan

35 Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Aruçi, “er-Risâle”, *DİA*, İstanbul 2008, c. 35, s. 116.

36 Çelebi, “Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risaleleri”, s. 195.

37 Ebû Hanîfe (ö. 150/767) → Ebû Yûsuf (ö. 182/798) → Ebû Abdillâh Muhammed b. Semâa b. Ubeydillâh et-Temimî el-Kûfî (ö. 233/848) → Ebû Saîd Hâtîm b. Akil el-Cevherî (ö.333/945) → Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali es-Süleymânî (ö. 404/1014) → Ebû Ya'kub İshâk b. Mansûr es-Seyyârî (ö. h. V. yy. ortası) → Ebû Tâhir el-Mehdi b. Muhammed el-Hüseynî → Ebû'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî (ö. 508/1115) → Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî (ö. 539/1144) → Ziyâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Nasr el-Bendenîci/en-Yersûhî (ö. 545/1150) → Ebû'l-Hasen Burhânüddin Ali b. Ebi Bekr b. Abdilcelil el-Mergînânî (ö. 593/1197) → Şemsüleimme Muhammed b. Abdissettâr el-Kerderî (ö. 642/1244) → Hâfîzüddin Muhammed b. Muhammed el-Buhârî (ö. 693/1294) → Hüsâmeddin Hüseyin b. Ali es-Sıġnakî (ö. 714/1314). Bkz. *Şerhü Vaşıyye*, Medine Ârif Hikmet Ktp., nr. 234 naklen Muhammed Subhî el-Âyidi-Hamza Muhammed Vesîm el-Bekrî, “Mukaddime: İsnâdü'l-Vaşıyye”, Bâbertî, *Şerhü Vaşıyye*, s. 24-31; Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, s. 191-192.

Ebû Hanîfe, kendisinden inanç konularında bir öğüt bırakması istendiğinde, on iki temel akâid ilkesini içeren bu nasihatı dile getirmiştir.³⁸

el-Vasıyye, imanın tanımı ve imanla amel arasındaki ilişkiyi anlatmakla başlar. Buna göre iman ikrar ve tasdikten ibarettir. Esasını kelime-i şehâdeti yürekten tasdik etmenin oluşturduğu imanda herhangi bir artma ve eksilmeden söz edilemez; dolayısıyla ona göre günah işlemek bu tasdiki ortadan kaldırmaz. Bu da imanla amelin birbirinden farklı iki fiil olduğunu gösterir ve ameli terketmenin imanı da terketme anlamına gelmeyeceğini kanıtlar. Sonrasında hayır ve şerrin Allah'ın takdiriyle gerçekleştiği ve bu hususta farklı bir inancı benimseyen kimsenin küfre gireceği belirtilir. Ayrıca bireylere ait iradî fiillerden farz ve nâfile kapsamında olanlarında Allah'ın ilmi, dilemesi ve rızası olduğu; Allah'ın ilmi, iradesi, kazâ ve takdiri içinde yer almakla birlikte günah (mâsiyet) türündeki fiillerde ise O'nun emri, muhabbeti, rızası ve tevfiği olmadığı vurgulanır. *el-Vasıyye'*de daha sonra haberî sıfatlarından kabul edilen "arşa istivâ" konusuna temas edilerek O'nun arşın ve diğerlerinin koruyucusu olduğu, "mekân" anlamındaki arşta ve başka bir yerde fiilen yer tutmadığı ifade edilir. Ardından Kur'an'ın Allah'ın zâtıyla kâim bir sıfatı ve gayri-mahlûk olduğu, zâtının ne aynı ne de gayri konumunda bulunduğu, ancak kâğıt, mürekkep ve yazının kulların fiillerinden sayılıp mahlûk niteliği taşıdığı, harflerden ve kelimelerden teşekkül eden âyetlerin (Allah'ın zâtıyla kâim) Kur'an'a delâlet ettiği açıklanır.

Risâlenin ikinci yarısı, dört halifenin fazilet sırasının belirtilmesiyle başlamaktadır. Kullara ait iradî fiillerin mahlûk olduğu ifade edildikten sonra insanların mümin, kâfir ve münafık şeklinde üç gruba ayrıldığı ve Allah'ın mümine amel işlemeyi, kâfire iman etmeyi, münafığa ihlâs sahibi olmayı farz kıldığı anlatılır. İnsanın iradî fiillerine ait kudretinin (istitâat) fiilden önce veya sonra değil fiille birlikte bulunduğu belirtilir. Daha sonra fıkıh konuları arasında yer almakla birlikte Ehl-i sünnet'in alâmetlerinden kabul edilen mest üzerine mesh, sefer halinde dört rek'at farzların iki rek'at kılınması ve oruç tutulmamasının bir ruhsat olduğu dile getirilir. Risâle; kabir azabı, Allah'ın âhirette görülmesi (rü'yetullah) ve şefaât dâhil âhîret hayatının tüm aşamalarının hak olduğu vurgusu ile tamamlanır.³⁹

II. Ebû Hanîfe'nin Beş Eseri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Osmanlı imparatorluğu döneminde telif tarzında akâid ve kelâm eserleri yazılmakla birlikte,⁴⁰ daha çok önceki dönemlerde kaleme alınan kaynakları

38 Muhammed Eyyûb Ali, *'Akdîti'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtîrîdî*, Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1404/1983, s. 128; Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, s. 191-195.

39 Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, "el-Vasıyye", s. 545-546.

40 Bkz. M. Şerafettin [Yaltkaya], "Türk Kelâmcıları - 2: Osmanlılar Devrinde", *DİFM*, c. 5, sy. 23 (İstanbul 1932), s. 10-15.

anlamaya yönelik ve lafzî izahtan daha derin muhtevaya sahip tercüme, şerh, hâşiye, zeyl, ta'lik, telhîs ve nazım türünde çalışmalar yapılmıştır.⁴¹

Şerh, bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden bir telif türüdür. Şerhler, bir ilim dalında meşhur olmuş genellikle muhtasar metinler üzerine kaleme alınan, bunlardaki kapalı ifadelerin açıklandığı, eksik bırakılan hususların tamamlandığı, varsa hatalara işaret edildiği ve örneklerin çoğaltıldığı eserlerdir. Bununla birlikte şârihler, çoğu zaman kendilerini metinle sınırlı görmemişler ve ilmî yönden asıl metni aşan çalışmalara da imza atabilmişlerdir. Bu sebeple olsa gerek şerh türü bir eser üzerine başka şerhler de kaleme alınabilmiştir. Genelde şerhlere dair yapılan açıklama, eleştiri ve ilâve tarzı notlardan oluşan eserlere *hâşiye*, hâşiyelere dair yazılan notlar ise *ta'lik/ta'likât* diye adlandırılır. İslâm dünyasındaki şerh ve hâşiye geleneğinin özellikle Memlükler ve ardından Osmanlılar zamanında yaygınlaştığı görülmektedir. Şerh ve hâşiye yazımında, genellikle medreselerde ders kitabı olarak okutulan özlü metinlerin açıklanması tercih edilmiş ve bu suretle eğitim faaliyetlerine katkı sağlanmıştır.⁴² Ders kitabı olarak öne çıkan birçok kelâm eseri bulunmaktadır.⁴³ Ebû Hanîfe'nin beş eserinin ders kitabı olarak okutulduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu eserlerinin şerh edilme sebebi, Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerinin Ehl-i sünnet'in görüşü olarak benimsenmesi, veciz ifadelerden oluşan bu risâlelerin daha anlaşılır kılınması ve böylece içeriğinin yaygınlaşması, dile getirilen görüşlerin âyet ve hadislerden delillerinin belirtilmesi ve muhalif görüşlerin reddedilmesi olarak sıralanabilir. Ebû Hanîfe'nin eserleri esas alınarak oluşturulan zengin literatür, ayrı başlıklar altında tasnif edilerek tanıtılacaktır.

41 Şerh ve hâşiye türü hakkında tanıtıcı güzel bir çalışma için bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yay., 2013.

42 Bkz. Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, İstanbul 2010, c. 38, s. 555-556; Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, İstanbul 1997, c. 16, s. 420.

43 Teftâzânî'nin *Şerhü'l-'Akâ'id*'i, Beyzâvî'nin *Tavâli'u'l-envâr*'ına Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî tarafından yazılan *Meñâli'u'l-enzâr*, Adudüddin el-İcî'nin *el-Mevâkıf fi 'ilmi'l-kelem*'ına Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin yazdığı *Şerhü'l-Mevâkıf*, İcî'nin *el-'Akâ'idü'l-'Adudiyye*'sine Cürcânî ile Devvânî'nin yazdığı şerhler, et-Teftâzânî'nin *el-Makâşid* adlı kendi eserine yazdığı *Şerhü'l-Makâşid*, medreselerde okutulan önemli kelâm eserleridir. Hayâlî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id-i'n-Nesefiyye*'si, Kestelî Muslihüddin Mustafa Efendi'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id li't-Teftâzânî*'si, Muhyiddin Mehmed Karabâğî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi isbâti'l-vâcib li'd-Devvânî*'si, Bihiştî Ramazan Efendi'nin Hayâlî'nin hâşiyesine yazdığı *Hâşiyetü'l-Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id li'l-'Allâme et-Teftâzânî*'si, Hocazâde Muslihüddin Efendi'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*'i, Hüsâmzâde Mustafa Efendi'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Makâşid*'i, Fenârî Hasan Çelebi'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*'i ve Gelenbevi İsmâil Efendi'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id li-'Adudiyye li-Celâlidîdîn ed-Devvânî* adlı eseri kelâm alandaki meşhur hâşiyelerdir.

A. *el-Fıkhi'l-ekber*'in Tercüme ve Şerhleri

Hammâd b. Ebî Hanîfe tarafından rivayet edilen *el-Fıkhi'l-ekber*'in Türkiye kütüphanelerinde iki yüzden fazla yazma nüshası bulunmaktadır.⁴⁴ Bu eser,

44 Beyazıt Devlet Ktp., nr. 3163/3 (190^b-194^b 13. h. yy.); İÜ Ktp., AY, nr. 1497 (139^b-143^b), 3783 (39^b-41^b), 5277 (7 vr.); Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 394/2 (97^b-103^a); DTCF Ktp., İsmâil Sâib, nr. 2783/1; Topkapı Sarayı, Emanet Hazinesi, nr. 883, Revan Köşkü, nr. 2036/1 (1^b-3^b); Manisa, nr. 4840/3 (51-55 vr., 1080 h.), 1148/3 (139-148 vr.), 1235/2 (41-53 vr.); Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 21470/4 (239^b-264^b); 06 Mil Yz A 1318/3; 06 Mil Yz A 3278/4; 06 Mil Yz A 334/2; 06 Mil Yz A 3804/1; 06 Mil Yz A 306; 06 Mil Yz FB448/5; 06 Mil Yz A 1023/1; 06 Mil Yz A 2030/2; 06 Mil Yz A 2293/4; 06 Mil Yz A 2952/2; 06 Mil Yz A 4243/9; 06 Mil Yz A 4871/2; 06 Mil Yz A 6985/1; 01 Hk 817/5; 01 Hk 880/9; 01 Hk 885/2; 01 Hk 373/2; 01 Hk 57/3; 01 Hk 144/4; 01 Hk 508/3; 01 Hk 1076/4; 05 Ba 1090/2; 25 Hk 20694/2; 32 Ulu 148/3; 25 Hk 20671/5; 03 Gedik 17183/2; 19 Hk 3545/1; 21 Hk 588/3; 19 Hk 5510/3; 19 Hk 071/1; 19 Hk 4054/2; 19 Hk 3912/6; 18 Hk 81/5; 19 Hk 481/2; 21 Hk 345/2; 67 Saf 258/4; 27 Hk 172/2; 45 Hk 1148/3; 37 Hk 369/1; 37 Hk 389/20; 37 Hk 385/5; 23 Hk 3353/2; 21 Hk 553/8; 45 Hk 960/2; 63 Hk 118/8; 60 Hk 336/4; 45 Hk 941/1; 05 Ba 1519/8; 05 Ba 1519/7; 05 Ba 918/5; 05 Ba 833/2; 05 Ba 1055/5; 05 Ba 1599/5; 05 Ba 1829/4; 05 Ba 1871/3; 05 Ba 1866/2; 05 Ba 972/12; 10 Hk 242/7; 45 Hk 758/8; 43 Va 920/4; 44 Dar 165/2; 37 Hk 2644/1; 45 Hk 1235/2; 44 Dar 271/6; 34 Sü-Hü 454/13; 07 Ak 196/1; 37 Hk 3967/2; 45 Hk 4840/3; 50 Ür 469; 50; Ür 481/4; 45 Hk 6874/1; 45 Ak Ze 5836/9; 37 Hk 611/2(a); 60 Hk 7/2; 45 Hk 6811/1; 45 Ak Ze 5878/2; 50 Ür 78/2; 06 Hk 3318/5; 43 Va 1406; 07 El 2685/6; 07 El 2591/6; 07 El 2570/4; 07 El 2566/6; 07 El 2608/6; 37 Hk 1059/1; 37 Hk 1793/3; 07 Tekeli 801/5; 06 Hk 2835/4; 45 Hk 5584/2; 67 Saf 521/6; 43 Va 913/2; 37 Hk 1120/8; 42 Kon 1356/3; 42 Kon 563/6; 42 Kon 590/2; 43 Va 1364/2; 06 Hk 678/36; 06 Hk 169/17; 42 Kon 71/6; 06 Hk 1963/1; 06 Hk 1969/4; 06 Hk 235/7; 42 Kon 193/2; 06 Hk 2202; 37 Hk 448/6; 42 Kon 719/4; 06 Hk 4654/8; 42 Kon 185/10; 45 Hk 1613; 06 Hk 1706/2; 16 Or 755/2; 45 Hk 565/3; 06 Hk 3963/1; 15 Hk 47/4; 34 Dev Mer 205-18870/2; 06 Hk 2930/4; 06 Hk 1570; 45 Hk 2876/3; 06 Hk 4883/2; 42 Kon 1243/3; 45 Ak Ze 99/6; 06 Hk 4544/2; 06 Hk 3948/2; 45 Ak Ze 5904/3; 06 Hk 4824/1; 37 Hk 804/5; 23 Hk 52/2; 55 Hk 76/2; 55 Vezirköprü 817/6; Harl. 9703/4; 55 Hk 29/2; 55 Vezirköprü 887/4; Râşid Efendi 514/3; 06 Mil Yz A 8330/12; 06 Mil Yz A 7829/2; 06 Mil Yz A 7560/4; 06 Mil Yz A 7528/6; 06 Mil Yz A 7585/2; 06 Mil Yz A 6924/1; 06 Mil Yz A 6754/4; 06 Mil Yz A 6447/15; 06 Mil Yz A 5240/2; 06 Mil Yz A 5084/3; 06 Mil Yz A 4661/1; 06 Mil Yz A 3638/2; 06 Mil Yz A 1032/23; 06 Mil Yz A 315/13; 03 Gedik 17423/2; 10 Hk 100/6; 10 Hk 140/2; 10 Hk 45/5; 10 Hk 510/6; 10 Hk 566/4; 10 Hk 683/5; 10 Hk 863/9; 10 Hk 87/4; 15 Hk 1089/7; 15 Hk 1352/1; 15 Hk 1623; 15 Hk 174/4; 15 Hk 372/3; 15 Hk 372/6; 15 Hk 382/6; 15 Hk 400/1; 15 Hk 661/1; 15 Hk 814/3; 15 Hk 851/3; 15 Hk 925/4; 18 Hk 573/3; 32 Hk 1453/4; 32 Hk 1453/7; 32 Hk 1511/1; 32 Hk 1560/2; 32 Ulu 155/1; 32 Ulu 397/3; 32 Yalvaç 111/2; 32 Yalvaç 81/3; 06 Mil Yz A 9349/1; 06 Mil Yz A 8869/1; 06 Mil Yz A 9329/2; 06 Mil Yz A 9249/8; 50 Damad 461/2; 43 Va 1802; 10 Hk 45/05; 10 Hk 87/04; 10 Hk 100/06; 10 Hk 140/02; 10 Hk 242/07; 10 Hk 510/06; 10 Hk 566/04; 10 Hk 683/05; 10 Hk 863/09; 34 Atf 1313/3; 34 Atf 1364/4; 34 Atf 2795/7; 34 Atf 2829/4; 34 Atf 1358; 43 Ze 617/1; 43 Ze 1146/2; 34 Nk 2178/2; 34 Nk 4927/3; 34 Nk 4930/3; 34 Nk 4956/9; 34 Nk 4974/2; 34 Ma 258/1; 34 Ha 346/2; 34 Ma 31/3; 45 Ak Ze 99/6; 45 Ak Ze 5836/9; 45 Ak Ze 5878/2; 45 Ak Ze 5904/3; 42 Kon 326/4; 42 Kon 333/4; 42 Kon 2299/1; 42 Kon 2613/4; 42 Kon 2839/4; 42 Kon 3384/2; 42 Kon 3516/2; 42 Kon 3529/6; 42 Kon 3578/2; 42 Kon 3677/2; 42 Kon 3786/4; 42 Kon 3786/7; 42 Kon 3850/1; 42 Kon 3947/7; 42 Kon 5097/3; 42 Kon 5255/4; 42 Kon 5499/4; 42 Yu 7203/3; 50 Gül-Kara 211/1; 50 Ür 470; 22 Sel 6102/2; 22 Sel 3473/2. Kayıtlı 234 nüsha için bkz. <http://yazmalar.gov.tr/>; Kayıtlı 218 nüsha için bkz. 15.02.2015, <http://ktp.isam.org.tr/ktppenel/detailrecords.php>. Berlin Ktp., nr. 1923/I, 1924; Taşkent Ktp., nr. 5/437-439; British Museum, Or, nr. 7721; Petersburg, AM, nr. 757/9. Yurt dışında bulunan nüshalar için bkz. Sezgin, GAS, c. 1, s. 412; a.mlf., GAS (Ar.), c. 1, s. 37; Brockelmann, GAL (Ar.), c. 3, s. 237-238; Muhammed Ebû Bekir, *İstidrakât 'alâ Târîhi't-türâs*, c. 3, s. 6-7.

Osmanlı döneminden itibaren İstanbul, Kahire ve Haydarâbâd gibi şehirlerde farklı tarihlerde birçok kez basılmıştır.⁴⁵ Ehl-i sünnet'in temel ilkelerini ihtiva eden ve bu sebeple de değer gören bu kısa risâle, Osmanlı döneminde İmâm-ı Âzam'ın diğer eserlerine kıyasla daha fazla rağbet görmüş; tercüme, şerh ve ta'lik türünde birçok çalışmaya konu edilmiştir.

1. Tercümeleri

el-Fıkhü'l-ekber, Osmanlıcaya⁴⁶ ve Cumhuriyet döneminde Türkçeye pek çok kez tercüme edilmiştir. Seniyyüddin Başak (ö. 1963),⁴⁷ Yusuf Ziya Yörükân (ö. 1954),⁴⁸ Hasan Basri Çantay (ö. 1964),⁴⁹ Sabit Ünal,⁵⁰ Ali Rıza Kaşeli,⁵¹ Mustafa Öz,⁵² Ali Pekcan⁵³ ve Abdülvahap Öztürk,⁵⁴ eseri tercüme edenler arasında sayılabilir. Nüsha farklılıklarına da işaret edilen en güzel tercüme Yörükân tarafından yapılmıştır. A.J. Wensinck ise *The Fıkh Akbar II* olarak adlandırdığı risâleyi, konularına göre maddeler halinde İngilizceye tercüme etmiştir.⁵⁵

45 Delhi: Hicr, 1289/1872; Lahor, 1890; Kahire, 1323/1905; nşr. J. Hell, 1915; Haydarâbâd, 1342/1924; Hama, 1972; Beyrut, 1976. Bkz. Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, c. 2, s. 233-235; Abdurrâhmân, *Zehâ'irü't-türâs*, c. 1, s. 289. Yapılan baskıların aslına uygunluğunun kontrol edildiği söylenebilir. Zira Matbaa-i Osmaniyye'de basılan *Fıkhü'l-ekber*'in şerhinde verilen malumatta değiştirilmiş fıkralar bulunduğundan hemen toplattırıldığı yahut basımına izin verilmediği bilinmektedir. Bkz. Ali İhsan Akçay, "Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler: İnceleme Metin", Doktora tezi, UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2011, s. 138.

46 Bkz. Karabulut, *Mu'cemü't-târihi't-türâs*, c. 5, s. 3839.

47 *İslâm'da İlk Yazılan ve İslâmiyetteki İnce ve Ulvi Ulu Bilgileri Toplayan Kitap Fıkhı Ekber*, İlim Yayma Cemiyeti Neşr., Ankara 1944 (Milli Ktp., nr. 000268674).

48 *İslâm Akaid Sistemende Gelişmeler: İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Mansûr-ı Mâturidî*, haz. Turhan Yörükân, İstanbul: Ötüken Neşr., 2006, s. 66-68; 205-208; 209-220 (Nüsha farklılıklarını içermektedir).

49 *Fıkh-ı Ekber*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1954 (İSAM Ktp., nr. 026068).

50 İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber ve İzâhu*, trc. Sâbit Ünal, Ankara: Diyanet İşleri Reislîği Yay., Ayyıldız Matbaası, 1957 (İSAM Ktp., nr. 044564).

51 *Akaid-i Emâli ve Fıkhü'l-Ekber Tercümesi*, trc. Ali Rıza Kaşeli, İstanbul: Fatih Enes Kitabevi, 1997 (İSAM Ktp., nr. 054376).

52 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, nşr. ve trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul: İFAV Yay., 1992, s. 70-77 (trc. s. 55-59). Bu neşirde Öz, İstanbul'da 1307'de basılan Ebû'l-Münteha şerhinde yer alan metni esas almıştır. Metin kısmında bulunmamasına karşın tercümede "Hz. Peygamber'in anne-babası İslâm gelmeden önce öldüler" ifadesi yer almaktadır. Ayrıca Arapça ibarelerin yazımında hatalar göze çarpmaktadır. Örneğin "تعالی" kelimesi metinde otuz sekiz kez "تعالی" şeklinde, "علی" cer harfi otuz üç kez "علي" şeklinde yazılmıştır. Musa ismi de موسی olarak kayıtlıdır. Yayının baskı sayısı 2017 yılı itibarıyla kırka ulaşmasına karşın hatalı yazılan diğer kelimelerin de düzeltilmediği görülmektedir: نحن doğrusu نحن; ذو النورین doğrusu ذو النورین، فأقروا doğrusu فأقروا؛ عيسى doğrusu عيسى؛ معنى doğrusu معنى؛ el-Fıkhü'l-ekber'in ve diğer risâlelerin yeni bir neşri tarafımızdan yazma ve şerhlere dayalı olarak hazırlanmaktadır.

53 Pekcan, *İslâm Akaid Metinleri*, İstanbul: Rağbet Yay., 2009.

54 Öztürk, *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, s. 21-48.

55 Wensinck, *The Muslim Creed*, s. 188-197.

Yapılan araştırma sonucunda *el-Fıkhü'l-ekber*'in on altı farklı Osmanlıca mensur çevirisi tespit edilmiştir. Bu çevirilerin varak sayısı fazla olup ayrıntılı bilgi içermektedirler. Bu husus, tercümelerin lafzî çeviri şeklinde değil, tasavvuf ve vahdet-i vücûd gibi kaleme alındıkları dönemde öne çıkan konulara dair uzun açıklamalar içeren şerh türünde yazıldıklarını göstermektedir. Türkiye kütüphanelerinde müellif ismi bilinmeyen bir o kadar daha *el-Fıkhü'l-ekber* tercümesi bulunmaktadır.⁵⁶ Birçok Osmanlı âlimince bu eserin çevirisinin yapılması ve bu çevirilere ait yazma nüshaların fazlalığı, Hammâd b. Ebî Hanîfe tarafından rivayet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'e Osmanlı toplumunda değer verildiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu eserin toplumun din algısının oluşumunda etkili olduğu düşünülebilir.

el-Fıkhü'l-ekber'in tespit edilebilen en eski tarihli Osmanlıca mensur çevirisi, Süleymaniye Camii'nde ders veren Kürd Molla olarak tanınan Muhammed b. Ömer er-Rûmî (ö. 996/1588) tarafından kaleme alınmıştır. Bu çevirinin yazma nüshaları mevcut olup⁵⁷ 1321/1903'de Haydarâbâd'da basılmıştır.⁵⁸ İkinci tercüme, Kadızâdeliler hareketine adını veren IV. Murad döneminin ünlü vâizlerinden Kadızâde Mehmed İlmî'ye (ö. 1045/1636) aittir. Dört varak hacmindeki eser günümüze ulaşmıştır.⁵⁹ Kadızâde, Hz. Peygamber'in anne-babasının küfür üzere öldüğünü ısrarla savunur. *el-Fıkhü'l-ekber*'in bazı nüshalarında bu görüşü destekleyecek ifadenin yer alması, onu bu çeviriyi yapmaya sevk etmiş olabilir. Ali Halife b. Muhammed Antalyaevî (ö. 1065/1654) tarafından yazılan ve 1171/1758 tarihinde istinsah edilen kırk altı varaklık tercümenin nüshaları da günümüze ulaşmıştır.⁶⁰ Ali b. Mustafa (ö. ?) tarafından yazılan ve 1065/1654'te istinsah edilen altmış varaklık tercüme⁶¹ ile Vanî (Hoşâbî) Mehmed b. Bistâm Efendi (ö. 1096/1685) tarafından hazırlanan tercüme ve şerh de yazma halde bulunmaktadır.⁶² Bir diğer çeviri, Mîr Vahdî (ö. 1099/1688 sonrası) adlı müellif adına kayıtlıdır.⁶³ *Şerefü'l-akîde* adlı tercüme ise biyografi âlimi ve hattat Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'ye (ö. 1202/1788) aittir. Elli sayfa hacminde olan ve birçok elyazması bulunan eser,⁶⁴

56 06 Mil Yz A 1696/4; 06 Mil Yz A 2001 (1178 h./1763); 34 Nk 2189/1 (1^b-22^b); 37 Taş 14; 45 Hk 2937/8; 37 Hk 3890/4; Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Ktp., nr. R-8525/1; Râşid Efendi Ktp. Eki 1430/1; 06 Mil Yz A 6260; 06 Mil Yz A 5020/29; 06 Mil Yz A 9050/2; 34 Ae Tıb 163/2; 34 Ae Şeriyeye 374/1; Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 827/2; Hacı Mahmud Efendi, nr. 1911; Yazma Bağışlar, nr. 002406/5; Beyazıd Devlet Ktp., Beyazıd, nr. 3637, nr. 8014, nr. 7897; H. Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 265. <http://yazmalar.gov.tr/> (02.02.2015).

57 İ.Ü. Ktp., TY, nr. 4029; 06 Hk 1692/1; Râşid Efendi ktp., nr. 1351/1.

58 Çelebi, "Beyazîzade ve el-Usûlü'l-Münife İsimli Eseri", s. 78.

59 Köprülü Ktp., nr. 34 Ha 345/4; nr. 345/5 (86^a-90^a); İÜ Ktp., TY, nr. 1471.

60 Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Ktp., Türkçe Yazmaları, nr. R-8543/1 (1-46 vr), nr. 3602; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2098.

61 Tunus Milli Ktp., nr. 930/1 (1^b-60^b).

62 Oxford Bodleian Ktp. Türkçe Yazmaları, MS Turk. e. 38/1.

63 Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 239; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 414; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 41.

64 06 Mil Yz A 1327/4 (38^b-49^b); Râşid Efendi 509/2.

Fıkh-ı Ekber Tercümesi adıyla basılmıştır.⁶⁵ İsmail Müfid b. Ali el-İstanbulî'nin (ö. 1217/1803) kaleme aldığı *Tercüme-i Fıkh-ı Ekber* de günümüze ulaşmıştır.⁶⁶ Yüz kırk varaklık bu çalışmanın şerh olduğu anlaşılmaktadır. Bir diğer tercüme, Seyyid Abdurrahîm Muhîb Efendî (ö. 1221/1806) adına kayıtlıdır ve yazma nüshası mevcuttur.⁶⁷ İsmâil Sâdık Kemâl Paşa b. Mehmed Sâlih Vecihî Paşa (ö. 1310/1894) tarafından 1307/1891 tarihinde hazırlanan on sekiz varak hacmindeki çeviri de yazma haldedir.⁶⁸ Ahmed Nâsîh (ö. ?),⁶⁹ Seyyid Muhammed Tırâzî,⁷⁰ Ali b. Abdullah (ö. ?),⁷¹ Abdullah b. Halîl Nurullah (ö. ?),⁷² Dervîş Ali⁷³ ve Mahmud Efendi (ö. ?)⁷⁴ tarafından yazılan eserler, *el-Fıkhü'l-ekber*'in tespit edilebilen diğer Osmanlıca tercümeleridir.

Akâid eserlerinin manzûm türde kaleme alınması veya nesirden nazma çevrilmesi, öğrenme, öğretme ve ezberleme kolaylığı sağlaması sebebiyle erken dönemlerden itibaren tercih edilmiştir. Mâtürîdî kelâmına dair manzûm türde bilinen ilk eser, Sirâcuddin Ali b. Osman el-Üşî'ye (ö. 575/1179) ait altmış altı beyitten oluşan *Emâlî Manzûmesi*'dir.⁷⁵ Rağbet gören akâid risâlelerinden biri olan *el-Fıkhü'l-ekber*, Osmanlı âlimlerince nazma da dönüştürülmüştür. Osmanlı döneminde kaleme alındığı tespit edilen beş farklı *el-Fıkhü'l-ekber* manzûmesi bulunmaktadır. *İkdiü'l-cevher fi nazmi nesri'l-Fıkhü'l-ekber*, Ebü'l-Bekâ el-Ahmedî (ö. 918/1512 sonrası) tarafından 918/1512 tarihinde kaleme alınmıştır.⁷⁶ *Manzûme-i*

65 Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber Tercümesi*, trc. Süleyman Sadeddin Müstakimzâde, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314/1896, 20.09.2015, (<http://isamveri.org/pdfrisaleosm/RE13531.pdf>).

66 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1525 (140 vr.).

67 Bosna-Hersek Gazi Hüsrev Ktp, Türkçe Yazmaları, nr. R-8512/1 (1-7^a).

68 Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 642 (18 vr.); 06 Hk 158/2 (1307 h./1891); Nuruosmaniye Ktp., nr. 2189 (1^b-22^b, Ebû Ahmedzâde adına kayıtlıdır).

69 Türk Dil Kurumu Ktp., nr. Yz. A 126/1 (1241 h./1825); H. Selim Ağa Ktp., Kemankeş, nr. 251.

70 Süleymaniye Ktp., Celâl Ökten, Taif, ts., nr. 58.

71 06 Mil Yz FB 3/11; 06 Mil Yz A 2089 (1193 h./1788); 06 Mil Yz A 692/4 (1090 h./1678). Ali b. Abdullah adına kayıtlı eserin, aslında Mustafa b. Muhammed el-Murâdî Güzelhisârî'nin (ö. 1253/1837) *Tuḥfetü'n-nebî* tercümesi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, Marmara Merkez, 12939/Y059, 1a-21b vr.

72 07 El 3029/1 (1^b-23^b vr.); 21 Hk 1000/2.

73 Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 265.

74 Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 936 (36-58 vr.); Beyazıt Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 3637.

75 Bu eserin, Kâmus mütercimi Ahmed Âsım (ö. 1235/1819) tarafından yapılan Türkçe şerhi *Meraḥu'l-me'âlî fi şerhi'l-Emâlî*, başlı başına değerli bir kelâm eseridir. *Emâlî*'nin Osmanlı şeyhülislâmlarından Hoca Sadeddin Efendî (ö. 1008/1599) tarafından hazırlanan manzûm tercümesi de önemlidir. Bu çalışma Kemâl Edib Kürkçüoğlu tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Kemâl Edib Kürkçüoğlu, "Lâmiyye-i Kelâmiyye", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 1-2 (1954), s. 1-21.

76 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, c. 2, s. 151, 1287; Habeşî, *Câmi'ü'ş-şürûh*, c. 3, s. 1330; Gölcük-Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", s. 546.

li Terceme-i Fıkh-ı Ekber adlı Âlemî (ö. ?) tarafından yapılan doksan sekiz beyitten oluşan bir diğer manzûme, *Naẓm-ı Akâid* ismiyle bilinmektedir. Bu eserin en eski nüshası 1053/1643'te istinsah edilmiştir. Sade bir üslupla yazılan *Naẓm-ı Akâid*, içerdiği konular ve ele alınan meselelerin sıralanışı açısından *el-Fıkhü'l-ekber'e* uygundur.⁷⁷ XVII. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen⁷⁸ Seyyidî (ö. ?) tarafından mesnevî nazım şekliyle telif edilen çalışma ise *Manzûm Fıkh-ı Ekber Tercümesi* adıyla bilinmektedir. Bu eserin Milli Kütüphane nüshası, derkenarındaki beyitlerle birlikte toplam yüz otuz iki; Süleymaniye nüshası ise derkenarı ile birlikte iki yüz beş beyittir.⁷⁹ Manzûmede, *el-Fıkhü'l-ekber* de bulunmayan ibadet, ahlâk ve muamelat konuları ile oturma ve yeme-içme adabı gibi hususlar da yer almaktadır. Bu yönüyle ilmihal kitabını andırmaktadır. Ayrıca tasavvufun ne olduğu konusunda müellifin görüşlerini de içermektedir. Seyyidî, eserin girişinde *el-Fıkhü'l-ekber*'in Ebû Hanîfe'ye ait olduğunu inkar edenlerin bulunduğunu belirterek buna karşı çıkmaktadır.⁸⁰ *Ferîdetü'l-uşûl* adındaki *el-Fıkhü'l-ekber* manzûmesi ise Trablusşamlı Mehmed Efendi (ö. ?) tarafından kaleme alınmıştır.⁸¹ Tespit edilen son manzûme, Şerîfî adıyla tanınan Müderris İbrâhim b. Hüsâm/Hüsâmeddin el-Germiyânî'ye (ö. 1016/1607) aittir.⁸² Müellif, Hüsâmzâde Seyyid İbrâhim Efendi olarak da tanınmaktadır.⁸³

2. Şerhleri

Hammâd b. Ebî Hanîfe tarafından rivayet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'in yirmi altı farklı şerhi tespit edilmiştir. Bunlardan on yedisinin Osmanlı âlimleri tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır.⁸⁴ *el-Fıkhü'l-ekber*, Osmanlı Türkiye'si'nde (699/1300-1341/1922) ilgi gören ve yaygınlaşan en önemli akâid metinlerinden birisidir.

77 06 Mil Yz A 2545/2 (1154 h./1740, (2^a-6^a); Mısır Milli Ktp., TY, Mecâmi-i Türkî Talat, nr. 131 (1104 h./1692); Balıkesir İl Halk Ktp., nr. 10 Hk 1061/02 (1053 h./1643).

78 Bkz. Gülsüm Özcan, "Seyyidî'nin Fıkh-ı Ekber Tercümesi Olan Manzûme-i Akâid Adlı Eseri ve Muhtevası", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, c. 11, sy. 2, s. 516.

79 Aksoy, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler*, s. 24.

80 İÜ Ktp., TY, nr. 5910; Süleymaniye Ktp., Nuri Arlasez, nr. 58; Hamidiye, nr. 781; 06 Mil Yz A 8205/2; Milli Ktp., nr. 06 Mil Yz A 2301/1.

81 Gölcük-Bebek, "el-Fıkhü'l Ekber", s. 546.

82 Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3760/3 (41^a-50^b, 1012 h.); Saint Petersburg Şarkiyat Enstitüsü, nr. 764. Bkz. Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 414; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunun*, c. 2, s. 1287; Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 240; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 276-277; Habeşi, *Câmi'ü'ş-şürûh*, c. 3, s. 1330. Krş. Şibay, "Ebû Hanîfe", s. 26 (İbrâhim b. Hasan el-Kürmânî); Gölcük-Bebek, "el-Fıkhü'l Ekber", s. 546 (el-Kirmânî).

83 M. Nail Tuman, *Tuhfe-i Nâilî*, haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, Ankara: Bizim Büro Yay, 2001, s. 489.

84 *el-Fıkhü'l-ekber*'in şerhleri için bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunun*, c. 2, s. 1287; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Êâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 451; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 412-414; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 38-41; Sâlihîyye, *el-Mu'cemü'ş-şâmil*, c. 2, s. 233-235; Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 238-240; Habeşi, *Câmi'ü'ş-şürûh*, c. 3, s. 1328-1331; Abdurrâhmân, *Zehâ'irü't-türâs*, c. 1, s. 289-290; Gölcük-Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", s. 546. Ayrıca bkz. Muhammed b. Abdurrahman el-Humeyyis, eş-

el-Fıkhü'l-ekber şerhi olarak kayıtlı eserler şunlardır: Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Ali b. Muhammed el-Pezdevî (ö. 482/1089), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,⁸⁵ Ekmeleddin el-Bâbertî (ö. 786/1384), *el-İrşâd fî şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*,⁸⁶ Alâaddin el-Buhârî, *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,⁸⁷ İlyâs b. İbrâhim es-Sinobî (ö. 891/1486), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,⁸⁸ Kemalpaşazâde Şemseddin Ahmed (ö. 940/1534), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,⁸⁹ Hakîm İshâk er-Rûmî (ö. 950/1543), *el-Hikmetü'n-Nebeviyye* [ve şerhi *Muhtaşarü'l-Hikmeti'n-Nebeviye*],⁹⁰ Muhyiddîn Muhammed b. Bahâeddîn b. Lütfullah el-Bayrâmî (ö. 956/1549), *el-Kavlü'l-faşl 'ale'l-Fıkhî'l-ekber*,⁹¹ Birgîvî Mehmet Efendi (ö. 981/1573), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,⁹² Ebû'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed el-Mağnisâvî (ö. 1000/1592), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,⁹³ Ali el-Kârî (ö. 1014/1605), *el-Minehü'r-ravzi'l-ezher fî şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*,⁹⁴ Hıbrî Ali Efendi (ö.

Şerhü'l-Müyesser li'l-Fıkhî'l-ekberi'l-mensûb li-Ebî Hanîfe, Riyad: Dârü'l-Müslim, 1414/1994; <http://yazmalar.gov.tr/>, (07.12.2014). Adı şerh olmasa da Ebû Cafer et-Tahâvî'nin (ö. 321/933) *el-Akâidetü'l-Taahâviyye* adlı eseri, Ebû Hanîfe ile öğrencileri Ebû Yûsuf ve Muhammed'in itikâdi görüşlerini ihtiva etmekte ve açıklamaktadır (Kazan 1893). Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) *et-Te'arruf* adlı eserinde yer alan akaid kısmı (*Doğuş Devrinde Tasavvuf* trc. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yay., 1979, s. 5-25) aynı şekilde *el-Fıkhü'l-ekber*'in şerhi sayılabilir (Süleyman Uludağ, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-Akâid*, İstanbul: Dergah Yay., 1991, s. 27).

- 85 Manisa İH Ktp., nr. 963 (48 vr.); Saint Petersburg Şarkiyat Enstitüsü, nr. 938; Ali b. Muhammed al-Pazdawî, *[Şarh al-] Fıqh al-akbar*, nşr. Lord Stanley of Alderley, London, Erscheinungsjahr: 1279/1862 (Pezdevî'ye atfedilen temin edebildiğimiz pdf formatındaki Stanley neşri Mağnisâvî'ye aittir. Bu eserin, Mağnisâvî'nin şerhi üzerine talik olduğu görüşü de hatalıdır. Şerhin girişinde, ismi verilerek Pezdevî'den (Uşûlü'l-Pezdevî) alıntı yapılması, şerhin ona atfedilmesine sebep olmuş olabilir. Krş. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 238). Bu şerhin matbu nüshasına ulaşmak mümkün olmamıştır. Pdf nüsha için bkz. <http://reader.digital-sammlung.de/resolve/display/bsb10249268.html>, (01.02.2015).
- 86 Ayasofya, nr. 1384; Köprülü, nr. 703/2 (103^a-136^b); Beyazid, nr. 3081; Kütahya Vahidpaşa İH Ktp., nr. 43 Va 305. Süleymaniye Ktp. nr. 769/1 (1-44^a)'de Babertî'nin *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*'i olarak kayıtlı eser aslında Hakîm İshâk'ın *Hikmeti'n-Nebeviye*'sidir.
- 87 Bankipûr, X, 486; Râmpûr, nr. 224, 287 [Uluğ Bey'e (ö. 853/1449) takdim edilmiştir].
- 88 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1670 (75 vr., 867 h.).
- 89 Milli Ktp., nr. 06 Mil Yz A 4800/3 (22^a-26^a).
- 90 Manisa İl Halk Ktp., nr. 45 Ak Ze 5815/1; *Muhtaşarü'l-Hikmeti'n-Nebeviye*, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 1191 (78 vr.); Süleymaniye Ktp. nr. 769/1 (1-44^a).
- 91 Âtîf Efendi Ktp., nr. 34 Atf 1313/1; *el-Kavlü'l-faşl 'ale'l-Fıkhî'l-ekber*, İstanbul: İhlas Vakfı Yay., 1399/1979.
- 92 Milli Ktp. nr. 06 Mil Yz A 9285.
- 93 London, 1279/1862; İstanbul, 1307; Kazan, 1896; Delhi, 1306/1889; Haydarabâd, 1321/1903; *er-Resâilü's-seb'a fî'l-akâid* içinde, Haydarâbâd 1367/1948; İstanbul: Daru'n-Nil, 2007. Tercümelere: *Fıkh-ı Ekber ve İzâhu*, trc. Sâbit Ünal, Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yay., 1957; trc. Ahmet Karadut, Ankara 1982.
- 94 İstanbul 1303, 1317; Delhi 1890; Kahire 1323/1905, 1327/1909; *Fıkh-ı Ekber Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, trc. Y. Vehbi Yavuz, İstanbul 1979.

1083/1672), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,⁹⁵ Murad b. Osman b. Ali b. Kâsım el-Umerî el-Mevsilî (ö. 1092/1681), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*; Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687), *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*,⁹⁶ Güzelhisârî Âlim Mehmed Efendi (ö. 1116/1704), *Şerhü Kavli'l-İmâmi'l-Azam*,⁹⁷ Ebü'l-Fadl Nûreddin Ali b. Murâd el-Umerî el-Mevsilî (ö. 1147/1734), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,⁹⁸ Mehmed Emîn el-Üsküdârî (ö. 1149/1736), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,⁹⁹ Koçhisârîzâde Süleyman Tâlib (ö. 1208/1793'ten sonra), *İkdü'l-cevher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*,¹⁰⁰ Mustafa b. Muhammed el-Murâdî en-Nakşibendî (ö. 1210/1795), *Tuḥfetü'n-nebî fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*,¹⁰¹ İbrâhim b. Hasan el-İşkodravî (ö. 1260/1844), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,¹⁰² Süleyman b. Rasad el-Hanefî ez-Ziyâtî (ö. 1347/1928), *el-Miftâhü'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*; Hintli Vekîl Ahmed Sikenderpûrî (ö. 1905), *el-Yâ kütü'l- 'ahmer Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*; Keşfi Ahmed (ö. ?), *Nürü'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*,¹⁰³ Ebü'l-Hasan Atâullah b. Muhammed el-Karşâvî (ö. ?), *Muhtaşaru'l-meâl fi şerhi Fıkhî'l-ekber*,¹⁰⁴ Abdülkâdir b. İbris es-Selhetî (ö. ?), *ed-Dürri'l-ezher Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,¹⁰⁵ en-Nasîhî el-Fâhimî et-Tarsûsî (ö. ?), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*,¹⁰⁶ Ebü'l-Feth Osmân eş-Şâfî (ö. ?), *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*.¹⁰⁷

Osmanlı âlimlerince *el-Fıkhü'l-ekber* üzerine yazılan şerhler, müelliflerinin vefat tarihlerine, bu bilgi tespit edilemediği durumlarda ise eserlerin istinsah tarihlerine göre sıralanarak tanıtılmıştır:

Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (Sînobî Şerhi): Tespit edilen en eski tarihli şerh, hattat ve müfessir İlyâs b. İbrâhim es-Sînobî (ö. 891/1486) tarafından yazılmıştır.¹⁰⁸ Sinobî, 865/1460 tarihinde yazdığı eserini Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur.

95 Nuruosmaniye Ktp., nr. 34 Nu 4917/1 (1-48 vr.).

96 Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*, nşr. Yûsuf Abdürrezzak, Kahire 1368/1949.

97 Akseki Halk Ktp., nr. 150.

98 Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2335 (40 vr.); Konya Karatay Yusufağa Ktp., nr. 42 Yu 631/2 (el-Ömrî).

99 Millet Ktp., Ali Emiri Şry., nr. 405.

100 Râşîd Efendi Ktp., nr. 524.

101 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3166.

102 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 990/3 (20^b-60^a, 1260 h.).

103 İÜ Ktp., TY, nr. NEKTY05904.

104 Kazan 1890.

105 Haydarâbâd: Meclisu Daireti'l-Mearifi'l-Osmâniyye, 1298/1880; *Dürerü'l-enhur*, Kahire 1368/1949.

106 Topkapı Sarayı, Emanet Hazinesi, nr. 842 (319 vr., 1068 h.).

107 Saint Petersburg Şarkiyat Enstitüsü, nr. 762.

108 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓ-unûn*, c. 2, s. 1287; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 222; Habeşî, *Câmi'ü'ş-şürûh*, c. 3, s. 1328.

Bu şerhin yirmiden fazla yazma nüshasının bulunması,¹⁰⁹ eserin kabul gördüğünü göstermektedir. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1670 numarada 1^b-75^a varakları arasında yer alan nüsha, Sinobî'nin eserini yazdığı tarihten iki yıl sonra istinsah edilmiştir. Bu nüshayı dikkate değer kılan diğer husus, nüshayı çoğaltan kişinin Osmanlı Devleti'nin üçüncü Şeyhülislamı, İstanbul'un Hızır Bey'den sonraki kadısı büyük âlim Molla Hüsrev (ö. 885/1480) olmasıdır. Molla Hüsrev'in nüshayı istinsah ettiği 867/1462 tarihi, bir dönem İstanbul kadılığı görevini bırakarak Bursa'ya dönüp medresesini kurduğu ve yedi yıl bu şehirde öğretim faaliyetlerini sürdürdüğü dönemin hemen başlarına denk gelmektedir. Buna göre Molla Hüsrev, Bursa'ya geldiğinde Sinobî'nin şerhini görüp beğenmesi nedeniyle çoğaltmış olabileceği tahmin edilebilir. Molla Hüsrev gibi dönemindeki ilmî kudreti herkes tarafından kabul edilmiş büyük bir âlimin Sinobî'nin *Şerhü'l-Fıkhi'l-ekber*'ini bizzat kendi eliyle çoğaltması eserin değerini gösteren işaretlerden biri olarak kabul edilebilir.¹¹⁰ Fethi Kerim Kazanç, bu şerhi Sinobî'nin hayatını ve sözkonusu şerhini konu edindiği yüksek lisans tezinin son kısmında 1670 numaralı nüshadan hareketle neşretmiştir.¹¹¹

el-Ĥikmetü'n-Nebeviyye (er-Rûmî Şerhi): Hakîm İshâk er-Rûmî (ö. 950/1543), *el-Fıkhi'l-ekber*'e önce *el-Ĥikmetü'n-Nebeviyye* adıyla Arapça bir şerh yazmış daha sonra bu eserini *Muhtaşarü'l-Ĥikmeti'n-Nebeviyye* ismiyle yine Arapça olarak kısaltmıştır (ihtisar).¹¹² Tasavvufla kelâmı mezc etme amacı taşıyan ve memzûc türde bir şerh olan¹¹³ *Muhtaşar*'ın otuzdan fazla yazma nüshası mevcuttur.¹¹⁴ Ma-

109 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1670 (75 vr., 867 h.), Ayasofya, nr. 2316; Çelebi Abdullah, nr. 105, Turhan V. Sultan, nr. 197; Nurosmaniye Ktp., nr. 34 Nk 2187/1; 34 Nk 2188/1; Beyazid Ktp., nr. 8002; Milli Ktp., nr. 06 Mil Yz A 947/1; Adana İH Ktp., nr. 01 Hk 803; Burdur İH Ktp., nr. 15 Hk 971/4; 32 Yalvaç 81/5; Amasya İH Ktp., nr. 05 Ba 962/2; 05 Ba 1723/2; 05 Gü 105/1; 42 Kon 1327/1; 42 Kon 4946; 34 Dev Mer 355 -19022; 45 Hk 1570/1; 55 Hk 571; 32 Ulu 304. <http://yazmalar.gov.tr/> (14.02.2015); Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 412; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 38. Türkiye dışındaki nüshaları için bkz. Muhammed Ebû Bekir, *İstidrakât 'alâ Târîdî't-türâs*, c. 3, s. 18.

110 Sinobî hakkında bkz. Kadir Gömbeyaz, "Sinop'tan Bursa'ya Bir Osmanlı Âlimi: İlyas b. İbrahim es-Sinobî (ö. 891/1486)", *Sinop İli Değerleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Alpay Tırl, Evrim Sönmez, Süleyman Özdemir, Hünkar Avni Duyar, Ankara: HTC Matbaacılık, 2015, s. 81-89.

111 Fethi Kerim Kazanç, "Fıkh-ı Ekber Şerhleri ve İlyâs b. İbrâhîm es-Sinobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi", Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Ü. Sosyal Bilimler Ens., İzmir 1991, s. 93-157.

112 *el-Ĥikmetü'n-Nebeviyye*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 45 Ak Ze 5815/1, vr. 4^b; 67 Saf 288/2.

113 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1287.

114 Süleymaniye Ktp., H.Hüsnu Paşa, nr. 1191 (78 vr.); Hamidiye, nr. 388/48 (225-272 vr., 1137 h.); Yozgat, nr. 676/2 (86-170 vr.); Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 155/2 (88-163 vr.); Mehmed Asum Bey, nr. 34 Ma 703/2 (103-129 vr.); Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, nr. 854 (158-201 vr.); Râşid Efendi Ktp, nr. 518/1 (1-93 vr.); 01 Hk 880/3; 01 Hk 741/9; 01 Hk 1122; 32 Hk 1749/1; 27 Hk 156/1; 19 Hk 1047/36; 45 Hk 5818/3 (123-173 vr., 1080 h.); 21 Hk 508/2; 45 Ak Ze 5815/1; 05 Ba 1055/8; 05 Ba 1436; 45 Hk 5871 (76 vr., 961 h.); 60 Hk 293/1; 21 Hk 715/3; 37 Hk 1059/3; 15 Hk 661/9; 45 Hk 933/2 (44-87 vr., 939 h.); 45 Ak Ze 1371/2; 45 Hk 963/1 (46 vr.); 06 Mil Yz

nisa İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan nüsha oldukça iyi durumdadır.¹¹⁵ er-Rûmî, Osmanlı medreselerinde okutulan kelâm kitaplarında yer alan görüşlerin Ebû Hanîfe'nin anlayışına aykırı olduğunu görmesi üzerine bu şerhi yazdığını belirtir.¹¹⁶

Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (Kemalpaşazâde Şerhi): Kemalpaşazâde Şemseddin Ahmed'e (ö. 940/1534) nisbet edilen bu şerh, Milli Kütüphane'de yer almaktadır. Dört varaklık bu yazmanın istinsah tarihi 882/1476'dır. Bu eserin 873/1469 doğumlu Kemalpaşazâde'ye nisbeti hatalı görünmektedir.¹¹⁷

el-Kavlî'l-faşl 'ale'l-Fıkhî'l-ekber (İbn Bahâeddîn Şerhi): *Kavlî'l-faşl 'ale'l-Fıkhî'l-ekber* ve *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber* adlarıyla bilinen bu şerh, Bayrâmîyye tarikatı şeyhlerinden İbn Bahâeddîn olarak tanınan¹¹⁸ Muhyiddîn Muhammed b. Bahâeddîn b. Lütfullah el-Bayrâmî (ö. 956/1549) tarafından Arapça olarak telif edilmiştir. *Kavlî'l-faşl*, tasavvufla kelâmı mezcetme gayretlerinin XVI. yüzyıldaki ürünlerinden biri olarak nitelenmektedir.¹¹⁹ Eserde, Ebû Hanîfe'nin görüşleri şerhedilmekle birlikte Ehl-i sünnet inancına aykırı görüşler de aktarılmakta ve reddedilmektedir. İki yüz yetmiş iki varak hacminde olan bu şerhin Türkiye kütüphanelerinde üç ayrı müellif hatlı on beş nüshası tespit edilmiştir.¹²⁰ *el-Kavlî'l-faşl*, 1979 yılında İstanbul'da ve 1998'de Beyrut'ta yayımlanmıştır.¹²¹ Bu şerhin Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlı olan nüshası Fuat Sezgin tarafından Muhammed b. Muhammed Hatibzâde'ye

A 7383/1; 15 Hk 1853; 34 Nk 4930/6; 37 Hk 346/1; 45 Ak Ze 1371/2; 45 Ak Ze 5815/1; 42 Kon 2206/5; 42 Kon 5561/1; Topkapı, Ahmed III Kit., nr. 1786. Arşiv numaraları belirtilen yazma eserler için bkz. <https://www.yazmalar.gov.tr/> (22.01.2015). Yurt dışındaki nüshalar hakkında bkz. Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 414; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 40.

115 45 Ak Ze 5815/1 (1^b-49^b).

116 Manisa İH Ktp., nr. 5871, vr. 1^b-3^a.

117 Milli Ktp., nr. 06 Mil Yz A 4800/3 (22^a-26^a).

118 Ahmet İnanır, "İbn Bahâeddîn'in Risâle alâ Risâle Ali Çelebi fi'd Deverân ve'r-Raks Adlı Risalesinin Tahkik, Tercüme ve Değerlendirilmesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. 1, sy. 2, s. 142.

119 Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn*, c. 2, s. 1287; Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Süfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul: İz Yay., 2000, s. 341-342.

120 *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*, Âtf Efendi Ktp., nr. 34 Atf 1313/1 (Müellif hattı, 1^b-263^b, 1035 h.), 34 Atf 1408/9 (73-132 vr.); Nuruosmaniye Ktp., nr. 34 Nk 2186 (1-207 vr., 1121 h.); İÜ Ktp., AY, nr. 2399/1 (1-214^b, 1213 h.); Süleymaniye Ktp., Yusuf Ağa, nr. 4715 (533 vr.), nr. 184 (197 vr.); Hamidiye, nr. 763/1 (207 vr.); Yazma Bağışlar, nr. 937 (1-102 vr., 1015 h.); Laleli, nr. 2348 (1-243 vr.); Şehid Ali Paşa, nr. 1672/2 (26-200 vr.); Ragıp Paşa Ktp., nr. 788, 789 (Müellif hattı, 196 vr, 925 h.); Manisa İH Ktp., nr. 964/1 (Müellif hattı, 1^b-272^a, 925/1519); Bursa Eski Eserler Ktp., Hüseyin Çelebi, nr. 560 (25 vr., 951 h.); *el-Kavlî'l-faşl 'ale'l-Fıkhî'l-ekber*, Byz. Devlet Ktp., Veliyüddin Efendi, nr. 2094 (174 vr.); Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 523 (218 vr., 1007 h.); Ezher Ktp., nr. 4404 (299). Belirtilen yazma eserler için bkz. <https://www.yazmalar.gov.tr/> (11.02.2015); Bağdathî İsmâil Paşa, *Êâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 250; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 414; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 40; Habeşi, *Câmi'ü'ş-şürûh*, c. 3, s. 1329.

121 Muhyiddîn Muhammed b. Bahâeddîn b. Lütfullah el-Bayrâmî, *el-Kavlî'l-faşl 'ale'l-Fıkhî'l-ekber*, İstanbul: İhlas Vakfı Yay., 1399/1979 (İSAM Ktp., nr. 024451); a.mlf., *el-Kavlî'l-Faşl Şerhü'l-Fıkhî'l-Ekber*, thk. Refik el-Acem, Beyrut: Dârü'l-Müntehabî-'Arabî, 1418/1998.

atfedilmektedir.¹²² Carl Brockelmann ise İbn Bahâeddin'in babası Bâhâeddin b. Lütfullah el-Bayrâmî'ye (ö. 895/1490) ayrı bir şerh atfetmektedir.¹²³ Atf yapılan şerhin İbn Bahâeddin'e ait olduğu anlaşılmaktadır. *el-Kavli'l-faşl* müellifinin, *Risâle fi mes'ele'l-küffâr fi'n-nâr* adlı kelâma dair bir eseri daha bulunmaktadır.¹²⁴

Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (İmâm Birgîvî Şerhî): Birgili diye de bilinen Birgîvî Takıyyüddin Mehmet Efendi [b. Pîr Ali] (ö. 981/1573)¹²⁵ adına Milli Kütüphane'de kayıtlı bir şerh bulunmaktadır.¹²⁶ *Tuhfetü'n-nebî* ve *Sa'adet-i Dünyâ ve Âhîret* adlarıyla da isimlendirilen on bir varaklık Osmanlıca bu şerh, kaynaklarda Murâdî nisbesiyle de anılan Mustafa b. Muhammed Güzelhisârî'ye (ö. 1253/1837) de atfedilmektedir. Doğrusu bu görünmektedir. İleride ayrıca bilgi verilecektir.

Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (Mağnisâvî Şerhi): Manisalı Ebü'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed (ö. 1000/1592)¹²⁷ tarafından kaleme alınan *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*, Osmanlı ilim dünyasında çok meşhur olmuştur. Üç yüzden fazla yazma nüshası bulunmaktadır¹²⁸ ve birçok kez yayınlanmıştır.¹²⁹ Ayrıca Sâbit Ünal¹³⁰ ve Ahmet Karadut¹³¹ tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹³² Bu şerhe esas olan *el-Fıkhü'l-ekber* metninde, Resûlullah'ın anne ve babasının câhiliyye itikadı üzere öldükleri ibaresi (*Vâlidâ rasûlillâhi mâtâ 'ale'l-câhiliyyeti*) yer almaktadır. Mağnisâvî, "Bu söz, 'Ebeveyn-i rasûl imanlı olarak öldü' diyenleri red içindir" diyerek Hz. Peygamber'in ebeveyninin küfür üzere öldükleri görüşünü benimsemekte ve savunmaktadır.¹³³ *el-Fıkhü'l-ekber*'in bazı nüshalarında yer alan bu ifadenin şerhte aktarılması ve

122 Manisa İH Ktp., nr. 964 (273 vr., 920 h.). Bkz. Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 414; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 40; Habeşi, *Câmi'ü'ş-şürûh*, c. 3, s. 1329.

123 Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 239.

124 Kütahya Vahidpaşa İH Ktp., nr. 43 Va 561 (5 vr.).

125 Hayatı hakkında bkz. Emrullah Yüksel, "Birgîvî", *DİA*, İstanbul 1992, c. 6, s. 191-194.

126 Milli Ktp. nr. 06 Mil Yz A 9285 (1^b-22^a), 12.02.2015, http://yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=152139.

127 Hayatı hakkında bkz. Zirikli, *el-A'lâm*, c. 1, s. 234-235. Ayrıca bkz. Abdurrahman Asaroğlu, "Ebu'l-Müntehâ el-Mağnisâvî ve Fıkhü'l-Ekber Şerhi", Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996.

128 Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., Yaz., nr. 318/A, 662/1, 762/2, 783/D. *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber* ve *Şerhu Fıkhî'l-ekber* adlarıyla kayıtlı nüshalar için bkz. <http://yazmalar.gov.tr>

129 *Şarh al-Fıqh al-akbar*, nşr. Lord Stanley of Alderley, London, Erscheinungsjahr: 1279/1862; Kazan 1896; Delhi 1306/1889; Haydarabad 1321/1903, 1365/1946. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1287; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 413; Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 239; Abdurrâhmân, *Zehâ'irü't-türâs*, c. 1, s. 289.

130 İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber ve İzâhu*, trc. Sâbit Ünal, Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yay., 1957 (İSAM Ktp., nr. 044564).

131 Ahmet Karadut, *Menâkıb-ı İmâm-ı Âzam ve Fıkh-ı Ekber Şerhi*, Ankara: Akçağ Yay., 1982; *İmam-ı Azam Hayatı ve Fıkh-ı Ekber Şerhi*, Ankara: Akçağ Yay., 1998.

132 Bkz. Gölcük-Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", s. 546.

133 Ebü'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed el-Mağnisâvî, *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber*, İstanbul: Dârü'n-Nil, 2007, s. 67 (*Fıkh-ı Ekber ve İzâhu*, trc. Sâbit Ünal, s. 97).

bu hali ile Mağnisâvî şerhinin yaygın kabulü, Osmanlı toplumunun bir kısmında İmâm-ı Âzam'ın bu görüşü benimsediği konusunda bir kanaatin varlığını göstermektedir. Hz. Peygamber'in anne-babasının Fetret döneminde vefat ettiği, haklarında kesin bilgi bulunmadığı ve kişilerin kalplerindekine muttali olunamaması nedeniyle, ona böyle bir görüşünün nisbeti doğru görünmemektedir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin Hâricîler'in öncülük ettiği kişilere kâfir ithamında bulunma davranışına karşı çıktığı bilinmektedir. Çağdaşları hakkında ileri sürülen tekfir suçlamalarını doğru bulmayan birinin, yaklaşık olarak iki asır önce yaşamış insanlar hakkında iman üzere ölmedikleri yönünde fetvâ verdiği kanaati, onun yöntemini dikkate almamaktan kaynaklanmış olabilir. Üstelik onun veya başka bir âlimin böyle bir fetvâ vermesini gerektirecek tarihî ve sosyo-kültürel sebeplere dayalı bir zorunluluk da bilinmemektedir. Bu açıdan ebeveyn-i rasûl'ün küfür üzere öldüğünü savunan bu şerhin Osmanlı'da ilgi görmüş olması şaşırtıcıdır.

Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (Kütahyevî Şerhi): Bu şerh, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde Muhammed Ali el-Hayri el-Kütâhî el-Kızılhisarî adına kayıtlıdır.¹³⁴ Tahminimizce bu kişi Ebû Muhammed Hibrî Ali [b. Mustafa b. Pîr Mehmed] el-Kütahyevî'dir (ö. 1083/1672). Hibrî Ali Efendi, fıkıh ve kelâm alanında kaleme aldığı eserleri ile meşhurdur. *el-Minhâcî'l-Muhammedî ve'l-Tarîkû'l-Ahmedî*¹³⁵ ve buna yazdığı Türkçe *Hediyetü'l-Hibrî fi Tercemeti'l-Minhâcî'l-Muhammedî*,¹³⁶ İslâm dininin esaslarıyla birlikte Ehl-i sünnet akâidini de içermektedir. *Zuhrî'l-maşîr*¹³⁷ ise akâid konularını açıklayan Türkçe manzum risâlesidir.¹³⁸ Bülbülzâde lakabıyla da bilinen müellife *Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber* adlı bir eser nisbet edilmemektedir.¹³⁹ Buna karşın 4917/1 numaralı şerh, muhtemelen ona aittir. Zira müellifin Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye koleksiyonunda (nr. 178) bulunan *Şifâü'l-ebdân* adlı eseri de "Muhammed Ali el-Hayri el-Kütâhî" adına kayıtlıdır.

Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (Mevsîlî Şerhi): Murad b. Osman b. Ali b. Kâsım el-Umerî el-Mevsîlî'ye (ö. 1092/1681) nisbet edilmektedir.¹⁴⁰ Yazma nüshası tespit edilememiştir.

Nûrî'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber: Keşfi Ahmed (ö. ?) tarafından Türkçe olarak yazılmıştır. Yazma halinde olan altmış yedi varak hacmindeki eserin, biri 1142/1729 tarihinde istinsah edilen iki nüshası bilinmektedir.¹⁴¹

134 Nuruosmaniye Ktp., nr. 34 Nu 4917/1 (1-48 vr.).

135 Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1926.

136 Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 581.

137 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1077/2, vr. 67-107.

138 M. Sait Özervarlı, "Hibrî, Ali Efendi", *DİA*, İstanbul 1998, c. 17, s. 428.

139 Bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 278-279; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 1, s. 760-761.

140 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 2, s. 424; Habeşi, *Câmi'ü'l-ş-şürûh*, c. 3, s. 1330.

141 İ.Ü. Ktp., TY, nr. NEKTY05904 (67 vr.), 12.02.2015, <http://katalog.istanbul.edu.tr/>; Mısır Millî Ktp., Türkçe Yazmaları, nr. Fıkıh Hanefî Türkî Halil Ağa 6, 12.02.2015, http://yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=124417.

'İkdi' l-cevher fi şerhi' l-Fıkhî' l-ekber: Koçhisârîzâde Süleyman Tâlib (ö. 1208/1793'ten sonra) tarafından yazılmıştır. III. Selim'e sunulduğu bilinen *'İkdi' l-cevher'in* müellif hatlı yazma nüshası günümüze ulaşmıştır.¹⁴²

Şerhü Kavli' l-İmâmi' l-A'zam (Güzelhisârî Şerhi): Uzun süre Aydın müftülüğü görevini yürütmüş olan Güzelhisârî Âlim Mehmed Efendi (ö. 1116/1704) tarafından kaleme alınmıştır. Beş ayrı nüshası tespit edilen bu şerh yayınlanmıştır.¹⁴³ Bir sonraki şerh *Tuhfetü' n-nebî*, Aydınî'nin oğluna aittir.

Tuhfetü' n-nebî (Muradî Şerhî): Muradî nisbesiyle de anılan Mustafa [Hulûsi] b. Muhammed Güzelhisârî (ö. 1253/1837) tarafından yazılmıştır. Nakşibendî tarikatına mensup olan ve icâzet verecek kadar bu alanda ilerleyen müellif,¹⁴⁴ *Tuhfetü' n-nebî* ve diğer adı *Sa'adet-i Dünyâ ve Âhîret* olan bu eserini Arapça olarak yazdıktan sonra daha fazla kişiye ulaşması düşüncesiyle Türkçeye tercüme ettiğini belirtmektedir.¹⁴⁵ Güzelhisârî, şerhe başlamadan önce eserin önemini, "Kim bu eseri ezberler ve manasına inanırsa, onun iman ve itikadî ashâb-ı âzam, tâbiîn-i kirâm, evliyâ, meşâyih, ubbâd ve mücâhidînin imamı gibi olur; kimin itikadî da bu kitapta yazılanlara muhalif olursa, onun imanı ehl-i hevânın imanı gibi olur ve onların cümlesi cehennemdedir" diyerek açıklamaktadır.¹⁴⁶ Güzelhisârî, metinde geçen "*Vâlidâ râsûlillâhi mâ tâ 'ale' l-küfri ve Ebû Tâlib ammühû mâ te kâfiran*" ibaresini, "Yani Rasûlullah'ın babası, anası ve amcası Ebû Tâlib küfür üzere öldüler" şeklinde metne sadık kalarak şerh etmektedir.¹⁴⁷ Güzel bir hatla kaleme alınan ve oldukça iyi korunmuş şerhte, metin kısmının üzeri kırmızı mürekkeple çizilerek belirginleştirilmiştir. Bu özen, o günkü okuma âdabını güzel şekilde yansıtmaktadır. Kaynaklarda *Tuhfetü' n-nebî fi şerhi ve tercemeti' l-Fıkhî' l-ekber li-Ebî Hanîfe* adıyla anılan on bir varak hacmindeki Osmanlıca bu şerhin altı nüshası tespit edilmiştir.¹⁴⁸

142 Râşid Efendi Ktp., nr. 524 (Müellif hattı, 84 vr., 1208 h.), 12.02.2015, http://yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=122299; Metin Yurdağur, *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi: Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi'ndeki Arapça Akaid ve Kelâm Yazmalarının Tanıtım ve Değerlendirmesi*, İstanbul: ER-TU Matbaası, 1989, s. 41.

143 Güzelhisârî Âlim Mehmed Efendi (Muhammed b. Hamza Aydınî), *Risale Şerhi Kavli' l-İmâmi' l-Azam (24. Risale)*, y.y., t.y. (Akseki Halk Ktp., nr. 150); Burdur İHK, nr. 000740-18; Maniza İHK, nr. 45 Ak Ze 5743/2; 45 Ak Ze 268/64; Konya Karatay Yusufâğa Ktp., nr. 42 Yu 4893/91; Konya Bölge YEK, nr. 15 Hk 740/18. Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Recep Cici, *Bir Osmanlı Fakihî Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risaleleri*, Bursa: Emin Yay., 2006.

144 Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 2, s. 38; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü' l-'ârifin*, c. 2, s. 454; Ahmet Akgündüz, "Güzelhisârî, Mustafa Hulûsi", *DİA*, İstanbul 1996, c. 14, s. 331.

145 Milli Ktp. nr. 06 Mil Yz A 9285, vr. 2^a. Ayrıca bkz. Murad Efendi Ktp., Muhammed Ârif Bey, nr. 73.

146 Milli Ktp. nr. 06 Mil Yz A 9285, vr. 2^b.

147 Milli Ktp. nr. 06 Mil Yz A 9285, vr. 20^{a-b}.

148 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3166; nr. 2914; Yazma Bağışlar, nr. 363 (146-177 vr.); Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Ktp., Safranbolu İzzet Mehmet Paşa, nr. 67 Saf 245/1 (1^b-31^a), 12.02.2015, http://yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=20061; Milli Ktp. nr. 06 Mil Yz A 9285 (1^b-22^a); Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Koleksiyonu, Marmara Merkez, 12939/Y059 (1^a-22^a).

Milli Kütüphanede bulunan güzel korunmuş ve oldukça okunaklı nüshası hataen İmam Birgivi'ye atfedilmektedir.¹⁴⁹

Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (Umerî Şerhi): Ebü'l-Fadl Nüreddin Ali b. Murâd el-Umerî el-Mevsilî (ö. 1147/1734) tarafından kaleme alınan üç ayrı nüshası tespit edilen kırk varaklık bu şerh yazma haldedir.¹⁵⁰ Carl Brockelmann, müellifin ismini Ahmed b. Murâd el-Umerî olarak belirtmektedir.¹⁵¹

Şerh-i Fıkhî'l-ekber (Üsküdârî Şerhi): Mehmed Emîn el-Üsküdârî (ö. 1149/1736)¹⁵² tarafından yazılmıştır. Kırk dokuz varak hacmindeki Osmanlıca bu şerhin iki nüshası bilinmektedir.¹⁵³

Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (İşkodravî Şerhi): Şerhü'l-Vasıyye li'l-İmâmî'l-A'zam, Risâle fi'l-'akâ'id ve Manzûme fi'l-'akâ'id adlı eserleri bulunan İbrâhim b. Hasan el-İşkodravî (ö. 1260/1844) tarafından kaleme alınmıştır. Eser, yazma haldedir ve tek nüshası tespit edilebilmiştir.¹⁵⁴

Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (eş-Şâfiî Şerhi): Ebü'l-Feth Osmân eş-Şâfiî (ö. ?) adına kayıtlı bu şerh yazma haldedir.¹⁵⁵

ed-Dav'ü'l-ekber Şerhü'l-Fıkhî'l-ekber (Tarsûsî Şerhi): Üç yüz otuz dokuz varak hacmindeki bu şerh, en-Nasihî el-Fâhimî et-Tarsûsî (ö. ?) adına kayıtlıdır.¹⁵⁶ Müellif hakkında bilgiye ulaşma imkânı olmamıştır.

149 Milli Ktp. nr. 06 Mil Yz A 9285 (1^b-22^a), 12.02.2015, http://yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=152139.

150 Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2335 (40 vr.); Konya Karatay Yusufâğa Ktp., nr. 42 Yu 631/2 (el-Ömri); British Museum, Or., 4375 (144-154 vr., 12. h. yy.). Bkz. Sezgin, GAS, c. 1, s. 414; a.mlf., GAS (Ar.), c. 1, s. 40; Ömer Rızâ Kehhâle, Mu'cemü'l-mü'ellifîn: Terâcimu muşannifi'l-kütübî'l-'Arabîyye, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1372/1957, c. 2, s. 531; Habeşi, Câmi'ü'ş-şürûh, c. 3, s. 1330.

151 Krş. Brockelmann, GAL (Ar.), c. 3, s. 239.

152 Hâşiye 'alâ Şerhü'l-Şasidetü'n-nüniyye, Süleymaniye Ktp., Kasıdecizade, nr. 000142; Lala İsmail, nr. 000259; el-Kasidetü'n-Nuniyye Tercümesi, Hacı Selim Ağa Ktp., Kemankeş Emîr Hoca, nr. 284 (Üsküdârî, Arapça olarak yazdığı hâşiyeyi daha sonra Türkçeye çevirmiştir).

153 Millet Ktp., Ali Emiri Şry., nr. 405; Bosna-Hersek Gazi Hüseyin Ktp., nr. 2338.

154 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 990/3 (20^b-60^a, 1260 h.). Bkz. Sezgin, GAS, c. 1, s. 414; Habeşi, Câmi'ü'ş-şürûh, c. 3, s. 1330. Müellifin diğer eserleri için bkz. Risâle fi't-tahzîr 'an isti'mâli kelimetü'l-küfr, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 990; Şerhü'l-Vasıyye li'l-İmâmî'l-A'zam, Reşid Efendi, nr. 990 (52-72 vr.); Risâle fi'l-'akâ'id, Reşid Efendi, nr. 990 (188-190 vr.); Manzûme fi'l-'akâ'id, Reşid Efendi, nr. 990 (210-322 vr.), 15.02.2015, <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php>.

155 Saint Petersburg Şarkiyat Enstitüsü, nr. 762. Brockelmann, GAL (Ar.), c. 3, s. 239; Sezgin, GAS, c. 1, s. 414; a.mlf., GAS (Ar.), c. 1, s. 40.

156 Topkapı Sarayı, Emanet Hazinesi, nr. 842 (319 vr., 1068 h.). Karabulut, Mu'cemü't-târîhî't-türâş, c. 5, s. 3839. ed-Dav'ü'l-ekber şeklinde belirten kaynaklar için bkz. Brockelmann, GAL (Ar.), c. 3, s. 239; Sezgin, GAS, c. 1, s. 414; a.mlf. GAS (Ar.), c. 1, s. 41; Habeşi, Câmi'ü'ş-şürûh, c. 3, s. 1330.

Osmanlı toplumunda yaygın kabul gören ve okunan bir diğer şerh, Mekke'de yetişen ve oraya yerleşen devrin önde gelen âlimlerinden Ali el-Kârî'ye (ö. 1014/1605) ait *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fikhi'l-ekber*'dir. İtikâdî konularda Selefi bir duruş benimseyen el-Kârî, *Minehu'r-ravzi'l-ezher*'de metindeki kapalı ifadeleri açıklamış, konu ile ilgili âyet ve hadislerle birlikte İslâm âlimlerinin görüşlerine yer vermiş; Mâtürîdilik, Eş'arîlik ve Selefilik arasındaki farklılıkların lafzî olduğunu vurgulamıştır. Bu eserde, ebeveyn-i resûlün imanı hakkındaki Ebû Hanîfe'ye atfedilen söz, eserin metin ve şerh kısmında yer almamaktadır. Bunun yerine sadece Ebû Tâlib'in kâfir olarak öldüğü aktarılmaktadır.¹⁵⁷ *Minehu'r-ravzi'l-ezher*'in yüz bir nüshası tespit edilmiştir.¹⁵⁸ Eser, Osmanlı döneminden itibaren pek çok kez basılmıştır.¹⁵⁹ Kelâm ilmi ve mütekellimler aleyhine olumsuz ifadeler içeren bu şerhin Osmanlı ilim dünyasında kabul görmesi ve beğenilmesi oldukça düşündürücüdür. Şerh, *Fikh-ı Ekber Aliyyü'l-Kârî Şerhi* adıyla Yunus Vehbi Yavuz tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.¹⁶⁰

Tespit edilebilen anılan çalışmalardan başka Türkiye kütüphanelerinde müellifinin ismi meçhul *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, *Şerhü'l-Fikhi'l-ekber*, *Şerhu Fikhi'l-ekber* ve *Şerh-i Fikhi'l-ekber* gibi küçük yazım farklılıklarıyla kütüphane

157 Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fikhi'l-ekber*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1997, s. 312 (*İmam Âzam Fikh-ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi*, trc. Yunus Vehbi Yavuz, s. 204).

158 06 Mil Yz A 4892; 06 Mil Yz A 4765; 06 Mil Yz A 1827; 01 Hk 844/1; 32 Şarki 37/2; 25 Hk 23865; 19 Hk 1459/1; 21 Hk 192/1; 21 Hk 186; 21 Hk 416/8; 19 Hk 1479; 25 Hk 23896; 67 Saf 58, 67 Saf 60; 67 Saf 61; 21 Hk 1000/2; 26 Hk 93/1; 37 Hk 346/1; 37 Hk 316/4; 05 Ba 1372; 05 Ba 569; 05 Gü 156; 05 Ba 1413; 10 Hk 863/2; 45 Hk 6634; 37 Hk 2627; 34 Sü-Aşır 453/6; 45 Hk 4841; 06 Hk 2635/4; 50 Ür 75/1; 44 Dar 170/4; 61 Hk 294; 61 Hk 296; 07 El 2787; 07 El 2792; 06 Hk 3085/2; 42 Yu 7121/3; 37 Hk 1059/4; 07 Tekeli 181; 07 Tekeli 166; 07 Tekeli 165/1; 07 Tekeli 860/1; 07 Tekeli 909/2; 07 Tekeli 177; 21 Hk 388; 42 Kon 135; 34 Dev Mer 354 -19021/1; 45 Hk 976/2; 45 Ak Ze 99/1; 45 Ak Ze 1384; 21 Hk 461/2; 42 Yu 501; 37 Hk 1854; 06 Hk 2763/1; 55 Hk 83; 55 Hk 786; Râşid Efendi 514/1 (1^b-138^a, 1329 h.); 06 Mil Yz A 7524; 06 Mil Yz A 7676; 06 Mil Yz A 7171/1; 06 Mil Yz A 6045/1; 06 Mil Yz A 4240/2; 32 Hk 1486/1; 46 Hk 57/1; 57 Hk 2769/1; 50 Damad 403/2; 06 Mil Yz A 9285; 34 Atf 1314; 34 Atf 1315; 34 Atf 1316; 34 Ae Arabi 1178/1; 34 Ae Farsça 309/13; 42 Kon 4156; 42 Kon 3826/1; 42 Kon 4776/2; 42 Yu 9917; 42 Yu 631/2; 42 Yu 674/7; 50 Gül-Kara 133; 22 Sel 214/2; 22 Sel 4867; Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., Yaz., nr. 375 (1102 h.), 02.02.2015, <http://yazmalar.gov.tr/>. Belirtilen 101 nüsha hakkında bkz. <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/recordlist.php?wKitaplar=ekber&wYazarlar=Kar&-max=10&-find=Aramay%C4%B1+ba%C5%9Flat> (02.02.2015). Ayrıca bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, c. 2, s. 1287; Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 239; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 413; amlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 39-40. Ali el-Kârî'nin *Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam* (Haydarâbâd 1332) ve yazma halde *Şerhü 'Akâ'idü'n-Nesefî* adlı eserleri de bulunmaktadır.

159 Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fikhi'l-ekber*, İstanbul 1303/1886; Delhi 1308/1890; Taşkent 1312/1894; Kahire 1323/1905; 1327/1909; 1375/1955; Kanpür 1327/1909; Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1997.

160 Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fikh-ı Ekber Aliyyü'l-Kârî Şerhi*, trc. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Çağrı Yay., 1979 ve 7. bs., 2013.

kaydı yapılan onlarca *el-Fıkhü'l-ekber* şerhi bulunmaktadır.¹⁶¹ Bu eserlerin temin edilerek lisansüstü araştırmalara konu edilmesi gerekmektedir.

Bazı kaynaklarda Şerefüddîn Hüseyin b. Ahmed es-Seyyâğî es-San'ânî'nin (ö. 1221/1806) *er-Ravzi'n-naẓîr Şerhü Mecmû'î'l-Fıkhî'l-kebîr* adlı eserinin *el-Fıkhü'l-ekber*'in şerhi olduğu belirtilmektedir.¹⁶² Oysa bu eser, Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) fıkıh konularını içeren *el-Mecmû'*¹⁶³ adlı eserine yazılan bir şerhtir.

Bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için sayfa kenarlarına notlar yazılması sonucu oluşan telif geleneğine "ta'likât" denilir.¹⁶⁴ Yapılan araştırmalarda *Ta'lika 'ale'l-Fıkhî'l-ekber* adıyla Hamza Efendi (ö. ?) tarafından *el-Fıkhü'l-ekber*'e ta'lik yazıldığı tespit edilmiştir. Bu eserin on üç nüshası bulunmaktadır.¹⁶⁵

***el-Fıkhü'l-ebşaf*'ın Tercüme ve Şerhleri**

Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivayet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'in bir diğer adlandırma ile *el-Fıkhü'l-ebşaf*'ın yazma nüshalarının sayısı sınırlıdır. Türkiye kütüphanelerinde yedi nüshası tespit edilmiştir.¹⁶⁶ Bu durum, Osmanlı döneminde bu risâlenin ve *el-Fıkhü'l-ebşaf* adlandırmasının kullanımının yaygınlaşmadığını göstermektedir.

161 06 Hk 1052; 43 Ze 272/1; 42 Kon 590/1; 42 Kon 665/1; 06 Hk 1052; 06 Mil Yz A 4523; 43 Ze 272/1; 43 Ze 698/4; 43 Ze 743; 43 Ze 981/1; 45 Ak Ze 81/1; 45 Ak Ze 475/3; 45 Ak Ze 1384; 45 Ak Ze 1463/1; 34 Ae Arabi 1817/2; 42 Kon 1356/4; 42 Kon 2143/2; 42 Kon 3849/1; 34 Ae Arabi 655/7; 34 Ae Arabi 1180; 34 Ae Arabi 1182/1; 34 Ae Arabi 1183/1; 34 Ae Arabi 1184/1; 34 Ae Arabi 1185/1; 34 Ae Arabi 1186/2; 34 Ae Arabi 1187/1; FE2155/1; 06 Mil Yz A 6924/3; 45 Ak Ze 1371/1; 45 Ak Ze 1595/17; 21 Hk 1313; 21 Hk 863/3; 06 Mil Yz A 2292/15; 06 Mil Yz A 3908/1; 42 Kon 47/4; 34 Atf 1729/5; 34 Atf 2817/16; 34 Nk 4890/32; 34 Nk 4891/2; 34 Nk 4927/2; 34 Nk 4947/2; 34 Ha 156/1; 34 Ha 334/2; 34 Ma 711/8; 45 Ak Ze 77/10; 45 Ak Ze 138; 45 Ak Ze 283/3; 45 Ak Ze 359/4; 45 Ak Ze 1371/1; 45 Ak Ze 1595/17; 05 Ba 2060/1; 42 Kon 2077/2; 42 Kon 2983/1; 42 Kon 3227/1; 42 Kon 3227/2; 42 Kon 3260/2; 42 Kon 3264/3; 42 Kon 3265/7; 42 Kon 3443/4; 42 Kon 3480/4; 42 Kon 3516/1; 42 Kon 3527/3; 42 Kon 3823/1; 42 Kon 4779/2; 42 Kon 4780/1; 42 Kon 4914/3; 42 Kon 5042/2; 42 Kon 5499/1; 42 Kon 5590/5; 42 Kon 5813/3; 42 Kon 3786/11; 42 Yu 423/12; 06 Mil Yz A 7505/2; 06 Mil Yz A 4274/3; 06 Mil Yz A 9135/7; 43 Ze 36/2; 34 Ae Şeriyeye 405; 42 Kon 5176/4. Belirtilen yazma eserler hakkında bkz. <http://yazmalar.gov.tr/> (17.01.2015).

162 Şibay, "Ebû Hanîfe", s. 26; Abdurrâhmân, *Zehâ'irü't-türâs*, c. 1, s. 29.

163 *Müsnedü'l-İmâm Zeyd*, Beyrut 1966.

164 Bkz. Sedat Şensoy, "Ta'likât", *DİA*, İstanbul 2010, c. 39, s. 508-510.

165 Riyad Müessesetü Melik Faysal, nr. 1122, 2140, 3810, 4150, 2067/8, 3650, 2366/2, 5194/2; Medine Camiatü'l-İslamiyye, Mektebetü'l-Merkeziyye, nr. 50/2 (16 vr.); 292 (9 vr.); Medine Ârif Hikmet, nr. 161. Bkz. Muhammed Ebû Bekir, *İstidrakât 'alâ Târîhü't-türâs*, c. 3, s. 15-16.

166 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5392/2 (60^a-88^a, 1142 h.), İbrâhîm Efendi, nr. 372 (99-111 vr.), Karaçelebizâde Hüsameddin, nr. 357/2; Selim Ağa Ktp., nr. 587/3 (146^b-153^b, 761 h.), 587/4 (154-168 vr., 761 h.); Çorum İH Ktp., nr. 1545/1 (25 vr.); Amasya İH Ktp., nr. 1090/2 (13^a-29^b); Kahire, Mecmu', nr. 64, 215 (Mükerrer), <http://yazmalar.gov.tr/>. Kayıtlı 5 nüsha için bkz. <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php> (15.02.2015). Yurt dışında bulunan nüshalar için bkz. Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 414; Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 240; Karabulut, *Mu'cemü't-târîhü't-türâs*, c. 5, s. 3839-3840.

Müstakil neşri tespit edilemeyen *el-Fıkhü'l-ebşat*, Ebû Hanîfe'nin diğer risâleleriyle birlikte birçok defa yayımlanmıştır.¹⁶⁷

el-Fıkhü'l-ebşat, Wensinck tarafından *The Fıkh Akbar I* adıyla İngilizceye¹⁶⁸ ve Mustafa Öz tarafından Türkçeye¹⁶⁹ tercüme edilmiştir. *el-Fıkhü'l-ebşat*'ın Osmanlı âlimlerince kaleme alınan manzûm veya mensur tercümesi ise tespit edilemedi.

el-Fıkhü'l-ekber'in (*el-Fıkhü'l-ebşat*'ın); İmam Mâtürîdî,¹⁷⁰ Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî (ö. 373/983),¹⁷¹ Ebû İbrâhim İsmâil b. İshâk el-Hâtürî¹⁷² ve Atâ b. Ali b. Muhammed el-Cüzcânî¹⁷³ adına kayıtlı şerhleri mevcuttur. Hâtürî ile Mâtürîdî'ye nisbet edilen eserlerin Semerkandî şerhinin aynısı olduğu görüşü öne çıkmaktadır.¹⁷⁴ Semerkandî şerhini *Şerhü'l-Fıkhî'l-ebşat li-Ebî Hanîfe* adıyla neşreden Hans Daiber de bu metnin Mâtürîdî'ye ait olamayacağını belirtmektedir.¹⁷⁵ Yazma nüshaların karşılaştırıldığı bir araştırmada ise Semerkandî şerhinin Atâ b.

167 Süleymaniye Ktp., Celâl Ökten, nr. 71/4 (Matbû, ts., s. 22-41); Kahire 1307/1890, 1324/1906, 1368/1949; 1421/2001 (nşr. M. Zâhid Kevserî). *el-Fıkhü'l-ebşat* ile ilgili Adil Bebek bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır ["İslam Akaidi'nde Ebû Hanife ve el-Fıkhü'l-ebşat", Yüksek Lisans tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1984 (İSAM Ktp., nr. 074772)].

168 Wensinck, *The Muslim Creed*, s. 103-124.

169 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebşat*, s. 43-68 (trc. s. 35-52). Öz, Kevserî'nin 1368/1949'da neşrettiği nüshayı esas almıştır.

170 *Şerh Fıkhî'l-ekber*, Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 1035 (Mâtürîdî'ye nispetle Haydarâbâd'da 1321/1903 tarihinde basılan matbu nüshadır). Matbu nüshalar: Haydarâbâd: Matbaatü Meclisi Dâireti'l-Maârif, 1321/1903, 1325/1907, 1365/1946; *er-Resâilü's-seb'â fi'l-akâid* içinde, Haydarâbâd 1367/1948; Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1983 (nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî); Katar: Nafakatü'ş-Şuûni'd-Diniyye, ts (nşr. Abdullah b. İbrâhim el-Ensârî). Mâtürîdî'ye nisbet edilen şerhin Türkçe tercümesi, Haydarâbâd 1321/1903'de yayımlanan Arapça metni ile birlikte neşredilmiştir [Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *İslâm İnanç Esasları (Fıkh-ı Ekber Şerhi)*, trc. Adnan Bülent Baloğlu-Murat Memiş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2014 (Metin, s. 79-124; trc. s. 23-76)].

171 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1581/10 (vr. 200-213, 1078 h.); Şehid Ali Paşa, nr. 1717/5 (72-93 vr.); İzmirli İsmail Hakki, nr. 893 (Mâtürîdî'ye nispete Haydarâbâd'da 1321 tarihinde basılan matbu nüshadır); Berlin, Wetzstein II, nr. 1785 (vr. 1-17); Yemen, Mektebetü'l-Ahkâf, nr. 2685 (5-18 vr., 1126 h.); Kahire, Darü'l-Kütüb, nr. 2440 (47-65 vr). Bkz. Hans Daiber, *The Islamic Concept of Belief in the 4th/10th Century: Abû l-Lais as-Samarqandî's Commentary on Abû Hanîfa al-Fıkh al-absat*, Tokyo 1995, s. 17-20 (Nüshalar); s. 31-209 (Çeviri); Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 238. Pdf nüshası için bkz. http://ricasdb.ioc.u-tokyo.ac.jp/daiber/db_ShowImg.php?ms=&txtno=2366 (25.02.2015).

172 Süleymaniye Ktp., Mehmed Atf-M. Murad, nr. 177/5; Şehid Ali Paşa, nr. 1717; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2155 (1-13 vr., 996 h.; Haltârî); Hacı Selim Ağa, nr. 587/9 (761 h.); Manisa İH Ktp., nr. 45 Hk 4840/2; Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 19 Hk 1491/3. Ayrıca bkz. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 239.

173 Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3137/1 /1^a-53^b, 687 h.), nr. 3139; Yeni Cami, nr. 1190/4 (279^a-297^b, 1073 h.). Bkz. Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 414.

174 Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığ, İtikada Dair Risaleleri", s. 192.

175 Daiber, *The Islamic Concept*, s. 5.

Ali el-Cüzcânî tarafından yazıldığı savunulmaktadır.¹⁷⁶ Şerhin kim tarafından yazıldığı kesin olarak ortaya konulmadığını belirten Ulrich Rudolph, eserin içeriğini dikkate alarak şerhin Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasında tartışmaların şiddetlendiği V./XI. yüzyılda [Batı Karahanlılar döneminde] yazılmış olmasını kuvvetli bir ihtimal olarak değerlendirmektedir.¹⁷⁷ Yapılan araştırmalar sonucunda *el-Fıkhü'l-ebşaf*'ın Osmanlı âlimlerince müstakil bir şerhinin yapıldığı yönünde bir bilgiye ulaşılamamıştır.

B. *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in Tercüme ve Şerhleri

Türkiye kütüphanelerinde *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in yirmi beş nüshası tespit edildi.¹⁷⁸ Osmanlı döneminde yayınlandığı bilgisine ise ulaşılamadı. Biri İstanbul'da tarihsiz olmak üzere 1349/1930 yılından itibaren birkaç kez basılan bu eser,¹⁷⁹ Türkçeye de tercüme edilmiştir.¹⁸⁰ Muhammed Ravvâs Kal'acî ile Abdülvehhâb el-Hindî en-Nedvî, *el-Âlim ve'l-müte'allim*'i tahkiki şekilde neşretmişlerdir.¹⁸¹ Yusuf Ziya Yörükân (ö. 1954), aynı formatta kaleme alınan

176 Züleyha Birinci, "Ebû Mutî' Rivayetli el-Fıkhü'l-ekber Şerhi'nin Müellifi Meselesi", *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35/2 (2008), s. 66-72. Bu tartışmayı ele alan diğer bir araştırma için bkz. A. Bülent Baloğlu, "Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber Kimindir?", *İslâm İnanç Esasları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2014, s. 11-19.

177 Rudolph Ulrich, *al-Mâtürîdî und die Sunnitische Theologie in Samarkand*, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 363. Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasında Batı Karahanlılar döneminde tartışmaların şiddetlenmesi hakkında bkz. Demir, "Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi", s. 40-66.

178 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5392/1 (1-55^b, 1142 h.); Murad Molla, nr. 1827 (159^b-225^b, 767 h.); Aşir Efendi, nr. 412/2 (62-81 vr., 1209 h.); Yenicami, nr. 1190/8 (305^b-317^a, 11. h. yy.); Esad Efendi, nr. 3522/2 (9^b-18^a, 12. h. yy.); Damad İbrahim, nr. 297/41 (385^b-401^a, 13. h. yy.); Antalya Tekelioğlu, nr. 07 Tekeli 858/2 (31-47 vr.); Kadızade Mehmed, nr. 549; Yazma Bağışlar, nr. 717; İzmirlî İ. Hakkı, nr. 003690/10; Reisülküttab, nr. 001130/1; Raşid Efendi, nr. 1016/1 (2^b-22^b 1187 h.); Âtuf Efendi Ktp., nr. 34 Atf 1364/3; 34 Atf 2829/5 (19^b-40^b); Beyazıd Ktp., nr. 1507; Milli Ktp., nr. 06 Mil Yz A 1331/12; 06 Mil Yz A 1331/15; Nuruosmaniye Ktp., nr. 34 Nk 4930/2; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 587/13 (178^a-192^a, 9. h. yy.); Kastamonu İH Ktp., 37 Hk 1956/2; 37 Hk 807/1; Çorum Hasan Paşa İH Ktp., nr. 19 yü Hk 1545/2; İÜ Ktp., AY, nr. 2324 (13 vr., 1292 h.); 5853 (1013 h.); Şehit Ali Paşa, nr. 1933 (65-82 vr.); Ezher Ktp., Kelâm, nr. 3922 (13-34 vr.); Leiden, nr. 6372/5 (169-186 vr.). Kayıtlı 8 nüsha, <http://yazmalar.gov.tr/>; Kayıtlı 20 nüsha, 15.02.2015, <http://ktp.isam.org.tr/ktppenel/detailrecords.php>. Yurt dışında bulunan yazmaları için bkz. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 243-244; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 418; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 49; Habeşî, *Câmi'ü'l-Şîrûh*, c. 2, s. 1167; Karabulut, *Mu'cemü't-târîhî't-türâs*, c. 5, s. 3841.

179 İstanbul ts.; Haydarâbâd: Meclisu İhyâi'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1349/1930; nşr. M. Zâhid Kevserî, Kahire: Matbaatü'l-Envâr, 1368/1949; nşr./trc. Mustafa Öz, İstanbul: Kalem Yayınevi, 1981 (İSAM Ktp., nr. 001303K); thk. Muhammed Ravvâs Kal'acî-Abdülvehhâb el-Hindî en-Nedvî, Halep: Mektebetü'l-Hüda, 1392/1972. Bkz. Abdurrâhmân, *Zehâ'irü't-türâs*, c. 1, s. 290.

180 *İmâm-ı Âzam'dan Cevaplar*, trc. Naim Erdoğan, İstanbul: Dede Korkut Yay., 1969; Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, s. 11-42 (trc. s. 9-32; Öz, Kevserî'nin 1368/1949'da neşrettiği nüshayı esas almıştır); Öztürk, *İmâm-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, s. 51-80.

181 Halep: Mektebetü'l-Hüda, 1392/1972.

risâlelerden *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in *el-Fıkhü'l-ebşaf*'ın devamı olduğunu düşünmektedir.¹⁸²

el-Âlim ve'l-müte'allim, bilindiği kadarıyla müstakil olarak yalnızca Eş'arî kelâmcısı İbn Fûrek (ö. 406/1015) tarafından şerh edilmiştir. Murad Molla Koleksiyonu'nda yazma nüshası bulunan bu şerh,¹⁸³ Ahmed Abdülkerîm es-Sâyih ve Tevfik Ali Vehbe tarafından tahkik edilerek yayınlanmıştır.¹⁸⁴ İbn Fûrek, dinde Müslümanların imamı olarak nitelendirdiği Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen *el-Âlim ve'l-müte'allim*'in kendisine hasen bir isnadla ulaştığını, muhtevastan büyük bir âlime ait olduğunun anlaşıldığını, eserin akâid problemlerini delilleriyle açıkladığını, metnin baş tarafında yer alan ve Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olan girişin Ebû Hanîfe'nin tevhid ilminde diğer imamlara karşı olan üstünlüğünü gösterdiğini belirtmektedir.

Şerhte; eserin aslına uygun olarak taklidin reddi, nazar ve tefekkürün lüzumu, kelâm ilmiyle uğraşmanın önemi, imanın tarifi, mahiyeti, rükünleri, mârifet ve amelle ilişkisi, hak ve bâtılın ayırt edilmesi, iman-islâm ayırımı, dinin tarifi ve mânaları, şeriatlarda nesih meselesi, imanda derece farkları, sevginin itaat ve isyanla alâkası, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul edilmedikçe imanın gerçekleşmeyeceği, peygamberlere karşı işlenecek suçların hükmü, büyük günah işleyen kimsenin durumu, iman ve küfrün sınırı, kimlere kâfir denilebileceği, münafıklığın gerçek mânası, kebîrenin amel-i sâlih üzerindeki tesirleri (ihbât), kulların fiilleri ile Allah'ın sıfatları arasındaki münasebet gibi konulara yer verilmektedir. İbn Fûrek, şerhin sonunda, kitabın başından sonuna kadar yaptığı açıklamalarla, İmâm-ı Âzam'a iftira ederek onu kendi mezheplerinden göstermek isteyen Mu'tezile, Havâric, Kaderiyye ve Kerrâmiyye gibi bid'at fırkalarının iddialarını çürüttüğünü, böylece İmâm-ı Âzam'ın mezhebine bağlı olan Ehl-i sünnet mensuplarını uyarmak istediğini dile getirmektedir.¹⁸⁵ Bu eserin *Âlim ve'l-müte'allim*'in bilinen tek şerhi olması ve IV./X. yüzyıl gibi erken bir dönemde kaleme alınması önemini artırmaktadır. *el-Âlim* üzerine Osmanlı âlimlerince hazırlanan müstakil şerh, haşiye veya tercüme türünde bir çalışma ise tespit edilememiştir.

182 Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, s. 185.

183 *Şerhü'l-Âlim ve'l-müte'allim*, Millet Ktp., Murad Molla, nr. 1827 (vr. 159^b-225^b, 797 h.).

184 *Şerhü'l-Âlim ve'l-müte'allim*, thk. Ahmed Abdülkerîm es-Sâyih-Tevfik Ali Vehbe, Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2009/1430 (İSAM Ktp., nr. 182521).

185 Bkz. Yavuz, "el-Âlim ve'l-Müteallim", s. 462-463.

C. *er-Risâle*'nin Tercüme ve Şerhleri

Türkiye kütüphanelerinde Ebû Hanîfe'nin Basralı âlim Osman el-Bettî'ye (ö. 143/760), yazdığı mektubun dört nüshası tespit edilmiştir.¹⁸⁶ *er-Risâle*, Kevserî tarafından neşredilmiş¹⁸⁷ ve Türkçeye de tercüme edilmiştir.¹⁸⁸ Osmanlı âlimlerince bu eserle ilgili hazırlanan müstakil şerh, haşiye veya tercüme türünde bir çalışma ise tespit edilemedi.

D. *el-Vaşıyye*'nin Tercüme ve Şerhleri

Türkiye kütüphanelerinde dört yüz elliye aşkın *el-Vaşıyye* nüshası tespit edilmiştir.¹⁸⁹ Bu sonuca göre itikâdî konuları içeren üç-dört sayfalık bu veciz

186 Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5392/6 (116^b-124^a, 1142 h.); Yeni Cami, nr. 1190; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 587/10 (170^b-174^a, 674 h.), 587/11 (İçeriği farklı bir risâle, 174^a-176^a, 764 h.); Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, nr. 1176; Manisa İH Ktp., nr. 45 Hk 941/3 (8^b-11^b); Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Mısıriyye, Mecmû'a, nr. 64 (24-34 vr.), 695; Ezher, Kelam, nr. 3922 (34-43 vr.). Bkz. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 244; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 418; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 48-49; Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâs*, c. 5, s. 3839. <http://yazmalar.gov.tr/>; Kayıtlı 4 nüsha, 15.02.2015, <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php>.

187 Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî*, nşr. M. Zâhid Kevserî, Kahire 1368/1949 (https://ia700404.us.archive.org/21/items/PDF_Abu_Hanifa/Al_Alim_val_Mutaalim.pdf); Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî 'âlimi ehli'l-Başra*, nşr. ve trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Azâm'ın Beş Eseri*, İstanbul: İFAV Yay., 1981, s. 78-85 (trc. s. 65-69).

188 Ebû Hanîfe, *Risâle*, s. 78-85 (trc. s. 65-69; Öz, Kevserî'nin 1368/1949'da neşrettiği nüshayı esas almıştır); Öztürk, *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, s. 109-117.

189 Âtuf Efendi Ktp., nr. 128/2, 1029/9, 1313/2, 1318/6, 1364/5, 1377, 1379/2, 1729/3, 2517/25, 2796/6, 2829/3; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 7897, 8042, 8039, 3080 /2; 3188, 3126, 8002, 2936, 2987/1 (1-4^a, 1100 h.), 1230, 2992, 183, 2141, 2143, 3198; İstanbul Belediyesi Ktp., Belediye, nr. 216; Osman Ergin Yaz., nr. 92, 1169; Süleymaniye Ktp., Giresun Yaz., nr. 3618; Ali N. Tarlan, nr. 84; Âşir Efendi, nr. 283, 427, 437, 450; Tekelioğlu, nr. 855, 787, 843, 860, 868, 543, 566, 858; Ayasofya, nr. 2315, 2195, 4791, 1388; Bağdatlı Vehbi, nr. 2102, 2061, 2077, 2072, 2165; Celal Ökten, nr. 71, 136; Denizli, nr. 403, 426; Düğümlü Baba, nr. 199; Esad Efendi, nr. 1296, 1454, 3551, 3730, 3612, 1049, 3565/3, 580, 1641, 3783, 3631, 3723, 3780, 1210, 3522, 3573; Fatih, nr. 56, 3134, 1470, 3165, 3139, 2892, 5339, 5341, 5392/2 (109^b-115^b, 1142 h.), 5394, 5415, 5427, 5436; Gelibolu Tah., nr. 3667; Giresun Yaz., nr. 142; H. Hayri-Abd Efendi, nr. 128; H. Hüsnü Paşa, nr. 677, 409, 251, 70, 509, 715, 771, 1171, 1192; Hacı Beşir Ağa, nr. 661, 671, 672; Hacı Mahmud Efendi, nr. 6301, 3667, 3916, 3925, 128, 1517, 1492, 1487, 865, 746, 1842, 1985, 1996, 1997, 2187, 2196, 3857, 6301, 6402; Hafid Efendi, nr. 452, 446; Halet Efendi, nr. 765, 822; Hamidiye, nr. 389; Harput, nr. 341; Hüseyin Paşa, nr. 126, 168, 205; İbrahim Efendi, nr. 199, 425, 866, 258, 372, 411, 453, 485, 854; İzmir, nr. 780, 827; İzmirli İ. Hakkı, nr. 3651, 3697; Kadızade Burhan, nr. 549, 116; Kadızade Mehmed, nr. 316; Kasidecizade, nr. 238, 691, 717, 724; Kılıç Ali Paşa, nr. 337, 817, 1042; Lala İsmail, nr. 712; Laleli, nr. 3749, 1590, 2260, 2410/2, 3693, 3697/3, 3733, 3749/2; M.Arif-M.Murad, nr. 139, 216; Mihrişah Sultan, nr. 335; Nafiz Paşa, nr. 734, 751; Osman Huldi Ö., nr. 29; Pertevniyal, nr. 1008; Pertev Paşa, nr. 250, 631, 647, 613, 650; Reisülküttab, nr. 386, 1200; Reşid Efendi, nr. 1019, 1177, 1036, 1058, 1186, 577, 698; Serez, nr. 3887, 4021; Süleymaniye, nr. 1074; Şazeli Tekkesi, nr. 49; Şehid Ali Paşa, nr. 1478, 1507, 1704, 1706, 2724, 2755; Şehzade Mehmed, nr. 90; Tırnovalı, nr. 1135, 1142, 1843; Yazma Bağışlar, nr. 365, 630, 2673, 606, 1305, 2144, 2673/3, 3671/2, 3743/3; Yeni Cami, nr. 1190/5; Yozgat, nr. 3563; ➤

Yusuf Ağa, nr. 185; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2423/2, 1290, 4926, 4917, 4891, 4930; Hacı Selim Ağa Ktp., H. Selim A., nr. 525, 658, 483, 584, 654, 655, 658, 645; Hüdaî Efendi, nr. 717; Kemankeş, nr. 345, 521; Köprülü Ktp., Ahmed Paşa, nr. 155; Mehmed Asım Bey, nr. 232; Bursa Bölge Ktp., Genel, nr. 38; Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, nr. 1174, 1175, 1176, 4317, 4349, 4305, 4565, 733, 4358, 4362; Ali Emiri Şry., nr. 816; Ali Emiri Mft., nr. 175; Feyzullah Efendi, nr. 2138, 2155; Topkapı Ktp., Bağdat Köşkü, nr. 112; Kayseri Raşid Efendi Ktp., Raşid E., nr. 151, 624, 558/6 (126^b-127^b), 1317/3; 1430/2; 26141/5, 26147/6, 27319/2; İzmir Milli Ktp., nr. 1386, 1782, 1386, 1037, 1486, 310, 1343, 1887, 919, 788, 597/4, 373, 1652, 1814, 597; Konya Bölge Ktp., nr. 88, 333, 47, 193; Gazi Husrev Ktp., nr. 933/4, 4045/3; Amasya İH Ktp., nr. 255, 1065, 1871, 972, 1528, 1519, 949, 1733, 832, 868, 1761, 1159, 1138, 918; Amasya İH Ktp., nr. 143, 741, 835, 50, 749, 154, 476, 306, 637, 317, 880, 140, 831, 140, 731; Elmali H. Ktp., nr. 2591, 2725, 2608; Akseki H. Ktp., nr. 146, 196, 264; Milli Ktp., nr. A000947-02; Burdur İH Ktp., nr. 1352-02, 1326-03, 1173-02; Çankırı İH Ktp., nr. 111-02, 527-04; Balıkesir İH Ktp., nr. 1061-03, 994-03, 842-01; Diyanet Ktp., nr. 750/B; AÜ Dil Tarih Coğrafya Fak. Ktp. nr. 120-11, 336-09, 336-11, 336-12, 447-04; Trabzon İH Ktp., nr. 291-02, 296-02; Zeytinoğlu Ktp., nr. 617, 667; Vahitpaşa Ktp., nr. 1803; Afyon Gedik Ktp., nr. 42; Tekeli H. Ktp., nr. 787, 860, 868, 801, 855, 905, 843, 543; 9 Eylül İlahiyat Ktp., nr. 27565; MÜ İlahiyat Fak. Ktp., Arapgirli, nr. 290, 572, 705; Hakses, nr. 316; Üsküdarlı, nr. 109; 06 Mil Yz A 947/2; 06 Mil Yz A 334/1; 06 Mil Yz A 4952/5; 06 Mil Yz A 3678/3; 06 Mil Yz FB 74/2; 06 Mil Yz FB 448/4; 06 Mil Yz A 4041/3; 06 Mil Yz A 4059/8; 06 Mil Yz A 4181/23; 06 Mil Yz A 4785/10; 06 Mil Yz A 6985/2; 01 Hk 831/11; 01 Hk 741/3; 01 Hk 731/2; 01 Hk 637/9; 01 Hk 827/6; 01 Hk 880/5; 01 Hk 143/5; 01 Hk 50/3; 01 Hk 476/2; 01 Hk 317/2; 01 Hk 749/4; 01 Hk 154/4; 01 Hk 140/10; 01 Hk 880/4; 01 Hk 835/3; 01 Hk 741/1; 01 Hk 140/17; 01 Hk 306/6; 01 Hk 880/6; 32 Yalvaç 81/4; 32 Ulu 362/2; 32 Hk 1806/2; 60 Zile 444/2; 60 Zile 140/2; 05 Ba 918/6; 05 Ba 1519/9; 05 Ba 1065/2; 05 Ba 972/17; 05 Ba 1528/6; 05 Ba 949/7; 05 Ba 1733/10; 05 Ba 1871/4; 05 Ba 1599/3; 05 Ba 868/2; 05 Ba 832/2; 05 Ba 255/3; 05 Ba 972/4; 21 Hk 801/30; 05 Ba 1138/2; 05 Ba 1159/2; 05 Ba 1761/38; 05 Ba 972/5; 60 Zile 381/2; 21 Hk 1645/8; 27 Hk 161/4; 25 Hk 20673-3/1; 25 Hk 2316/21; 25 Hk 2316/22; 03 Gedik 18011/8; 25 Hk 2312/5; 67 Saf 410/5; 25 Hk 20694/5; 21 Hk 345/3; 67 Saf 258/2; 21 Hk 509/1; 18 Hk 111/2; 18 Hk 527/4; 45 Hk 4477/4; 25 Hk 2336/6; 37 Hk 1612/3; 37 Hk 1678/2; 45 Hk 1294/2; 27 Hk 338/5; 60 Zile 186/1; 26 Hk 325/2; 37 Hk 389/21; 37 k 389/24; 44 Dar 216/4; 21 Hk 612/2; 23 Hk 3353/7; 45 Hk 6598/4; 21 Hk 553/9; 43 Va 1277/2; 44 Dar 132/2; 44 Dar 125/2; 45 Hk 8060/5; 45 Hk 960/3; 37 Hk 705/6; 45 Hk 941/2; 45 Hk 941/4; 23 Hk 3353/1; 45 Ak Ze 77/12; 45 Ak Ze 1595/10; 45 Ak Ze 1595/13; 45 Ak Ze 1595/14; 44 Dar 465/5; 44 Dar 465/7; 44 Dar 281/5; 27 Hk 149/3; 44 Dar 281/6; 44 Dar 281/7; 45 Hk 2932/7; 10 Hk 1061/3; 10 Hk 994/3; 10 Hk 842/1; 45 Ak Ze 5735/1; 45 Ak Ze 5735/2; 45 Hk 758/6; 63 Hk 118/1; 44 Dar 165/3; 45 Hk 2403/31; 45 Hk 712/2; 44 Dar 162/3; 44 Dar 162/4; 44 Dar 104/7; 44 Dar 608/1; 37 Hk 2644/2; 34 Sü-Aşir 450/2; 34 Sü-Aşir 437/3; 34 Sü-Aşir 437/4; 37 Hk 2679/1; 37 Hk 2679/2; 45 Hk 1235/3; 37 Hk 4060/2; 45 Ak Ze 1606/2; 44 Dar 271/5; 37 Hk 3967/3; 07 Ak 146/13; 07 Ak 196/4; 07 Ak 264/5; 07 Ak 264/10; 07 Ak 196/5; 45 Hk 4838/2; 45 Hk 6874/7; 45 Hk 6727/5; 50 Ür 486/1; 37 Hk 611/5; 60 Hk 202/4; 19 Hk 3208/2; 19 Hk 1491/4; 19 Hk 1047/15; 19 Hk 4029/3; 19 Hk 402/13; 19 Hk 1491/5; 19 Hk 481/3; 19 Hk 486/5; 19 Hk 556/5; 19 Hk 601/5; 19 Hk 984/9; 19 Hk 986/1; 19 Hk 1039/1; 19 Hk 1047/38; 19 Hk 3186/3; 19 Hk 3225/1; 44 Dar 553/2; 19 Hk 3081/3; 19 Hk 3800/7; 19 Hk 4054/3; 19 Hk 4279/2; 19 Hk 4916/4; 19 Hk 5563/4; 19 Hk 1491/2; 45 Ak Ze 6026/5; 50 Ür 78/3; 45 Ak Ze 6542/6; 45 Hk 2962/16; 28 Hk 3618/2; 07 El 2725/2; 07 El 2608/5; 07 El 2591/7; 06 Hk 2829/4; 42 Kon 839/1; 37 Hk 1217/17; 37 Hk 1217/18; 37 Hk 1217/19; 42 Yu 4875/7; 06 Hk 3126/2; 37 Hk 3847/3; 37 Hk 1805/8; 37 Hk 1196/2; 06 Hk 2835/5; 67 Saf 521/9; 07 Tekeli 543/3; 07 Tekeli 858/3; 07 Tekeli 860/7; 07 Tekeli 868/2; 07 Tekeli 905/3; 07 Tekeli 855/2; 07 Tekeli 843/13; 07 Tekeli 801/6; 07 Tekeli 787/9; 07 Tekeli 543/2; 42 Kon

563/7; 35 Efes Mü 1977/4; 06 Hk 670/9; 06 Hk 670/10; 43 Va 1364/3; 06 Hk 437/6; 34 Sü-Tarlan 84/9; 06 Hk 2647/7; 37 Hk 2437/7; 06 Hk 2679/3; 06 Hk 678/29; 06 Hk 2690/3; 06 Hk 4986/3; 37 Hk 539/12; 37 Hk 543; 42 Kon 1452/3; 42 Kon 193/6; 06 Hk 2495; 42 Kon 1080; 42 Kon 1085/3; 06 Hk 2203; 06 Hk 1536/3; 45 Hk 5822/8; 45 Hk 5822/9; 16 Or 455/2; 16 Or 469/3; 42 Kon 858/3; 42 Kon 858/4; 37 Hk 448/7; 06 Hk 2284; 37 Hk 3912/14; 06 Hk 2717; 06 Hk 2733/10; 45 Hk 5821/7; 42 Kon 88/3; 45 Ak Ze 1463/3; 16 Or 754/1; 37 Hk 2055/8; 45 Ak Ze 1489/3; 45 Hk 562/5; 45 Hk 565/2; 45 Hk 8299/2; 45 Hk 8304/3; 06 Hk 1564/2; 45 Hk 957/7; 45 Hk 2876/4; 06 Hk 4877/1; 42 Kon 772/115; 15 Hk 1352/2; 15 Hk 1326/3; 15 Hk 1173/2; 45 Ak Ze 1518/5; 45 Hk 3538/10, 06 Hk 4654/6, 45 Ak Ze 99/2; 45 Ak Ze 99/4; 06 Hk 4560/5; 06 Hk 1586; 45 Ak Ze 5996/5; 06 Hk 3029/9; 06 Hk 95/2; 06 Hk 3068/6; 06 Hk 3071/12; 45 Ak Ze 308/3, 45 Hk 1504/2; 06 Hk 4856/5; 06 Hk 3189/4; 37 Hk 2835/4; 45 Ak Ze 359/5; 45 Hk 1409/2; 06 Hk 4234/3; 45 Hk 4988/5; 37 Hk 801/9; 37 Hk 804/4; 37 Hk 804/7; 42 Kon 47/3; 45 Ak Ze 279/9; 06 Hk 2777/1; 37 Hk 224/2; 23 Hk 52/1; 23 Hk 52/5; 55 Hk 76/3; 55 Vezirköprü 817/4; 55 Vezirköprü 817/5; 55 Hk 171/4; 55 Hk 29/3; 55 Hk 707/13; 55 Hk 292/2, 55 Hk 1372/5; 55 Vezirköprü 887/6; 55 Hk 1430/2; 06 Mil Yz B 762/12; 06 Mil Yz B 762/13; 06 Mil Yz B 762/14; 06 Mil Yz A 8002/2; 06 Mil Yz A 8449/1; 06 Mil Yz A 8330/11; 06 Mil Yz A 8221/13; 06 Mil Yz A 7560/3; 06 Mil Yz A 7578/7; 06 Mil Yz 7911/2; 06 Mil Yz A 7235/5; 06 Mil Yz A 7171/2; 06 Mil Yz A 7180/10; 06 Mil Yz A 6924/2; 06 Mil Yz A 6631/1; 06 Mil Yz A 6440/3; 06 Mil Yz A 6440/6; 06 Mil Yz A 5780/3; 06 Mil Yz A 5446/2; 06 Mil Yz A 5576/3; 06 Mil Yz A 5140/4; 06 Mil Yz A 4661/2; 06 Mil Yz A 2799/3; 06 Mil Yz A 1318/6; 06 Mil Yz A 2030/1; 06 Mil Yz A 334/6; 03 Gedik 17183/1; 03 Gedik 17196/2; 10 Dur 25/1; 10 Dur 74/2; 10 Hk 100/7; 10 Hk 100/8; 10 Hk 21/2; 10 Hk 318/3; 10 Hk 480/4; 10 Hk 512; 10 Hk 566/5; 10 Hk 683/2; 10 Hk 842/2; 10 Hk 863/10; 10 Hk 87/5; 15 Hk 1086/8; 15 Hk 1090/4; 15 Hk 1090/7; 15 Hk 1326/4; 15 Hk 1514/1; 15 Hk 1541/2; 15 Hk 1558/2; 15 Hk 1757/2; 15 Hk 372/2; 15 Hk 372/5; 15 Hk 379/4; 15 Hk 400/2; 15 Hk 499/4; 15 Hk 513/2; 15 Hk 513/6; 15 Hk 661/2; 15 Hk 662/4; 15 Hk 722/4; 15 Hk 814/5; 15 Hk 971/2; 18 Hk 240/3; 18 Hk 432/3; 18 Hk 527/3; 18 Hk 560/4; 18 Hk 573/4; 18 Hk 580/4; 26 Hk 116/5; 26 Hk 131/6; 26 Hk 432/1; 26 Hk 657/9; 32 Hk 1453/8; 32 Hk 1483/6; 32 Hk 1486/4; 32 Hk 1511/2; 32 Hk 1513/2; 32 Hk 1749/5; 32 Şarki 42/1; 32 Şarki 43/4; 32 Ulu 148/4; 32 Ulu 312/14; 32 Ulu 362/4; 32 Ulu 7/13; 06 Mil Yz A 9349/2; 06 Mil Yz A 9361/16; 03 Gedik 18184/1; 06 Mil Yz A 8869/3; 06 Mil Yz A 8869/4; 06 Mil Yz A 9145/6; 14 Hk 15/5; 43 Va 1803; 10 Hk 21/02; 10 Hk 87/05; 10 Hk 100/07; 10 Hk 100/08; 10 Hk 318/03; 10 Hk 480/04; 10 Hk 566/05; 10 Hk 683/02; 10 Hk 842/01; 10 Hk 842/02; 10 Hk 1061/03; 34 Atf 1029/9; 34 Atf 1313/2; 34 Atf 1318/6; 34 Atf 1364/5; 34 Atf 1729/3; 34 Atf 2795/6; 34 Atf 2817/25; 34 Atf 2829/3; 43 Ze 617/4; 43 Ze 667/7; 34 Nk 1290/6; 34 Nk 1290/7; 34 Nk 1290/8; 34 Nk 2423/2; 34 Nk 4892/8; 34 Nk 4926/1; 34 Nk 4930/4; 34 Ma 232/1; 34 Ha 155/3; 45 Ak Ze 77/12; 45 Ak Ze 99/2; 45 Ak Ze 99/4; 45 Ak Ze 279/9; 45 Ak Ze 308/3; 45 Ak Ze 359/5; 45 Ak Ze 1463/3; 45 Ak Ze 1489/3; 45 Ak Ze 1518/5; 45 Ak Ze 1595/10; 45 Ak Ze 1595/13; 45 Ak Ze 1595/14; 45 Ak Ze 1606/2; 45 Ak Ze 5735/1; 45 Ak Ze 5735/2; 45 Ak Ze 5996/5; 45 Ak Ze 6026/5; 45 Ak Ze 6542/6; 45 Hk 4477/5; 34 Ae Arabi 4362/3; 42 Kon 1981/4; 42 Kon 2079/9; 42 Kon 2672/7; 42 Kon 3231/4; 42 Kon 3294/3; 42 Kon 3465/5; 42 Kon 3512/2; 42 Kon 3529/7; 42 Kon 3677/3; 42 Kon 3679/7; 42 Kon 3786/8; 42 Kon 3826/5; 42 Kon 3850/2; 42 Kon 3852/2; 42 Kon 4354/2; 42 Kon 4671/3; 42 Kon 4671/5; 42 Kon 4889/2; 42 Kon 5097/5; 42 Kon 5499/2; 42 Kon 5595/2; 42 Kon 772/15; 42 Yu 7203/1; 06 Mil Yz A 9611/3; 06 Mil Yz A 9684/6; 06 Mil Yz A 9718/2; 06 Mil Yz A 9666/1; Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., Yaz., nr. 750/B. Kayıtlı 452 nüsha: <http://yazmalar.gov.tr/>; Kayıtlı 232 nüsha, 15.02.2015, <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php>; Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 242; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 416; Muhammed Ebü Bekir, *İstidrakât 'alâ Târîdî't-türââ*, c. 3, s. 8-12; Karabulut, *Mu'cemü't-târîhî't-türâs*, c. 5, s. 3840-3844.

risâlenin metninin Osmanlı toplumunda *el-Fıkhü'l-ekber* metninden daha fazla rağbet görmüş olduğu söylenebilir. Buna karşın, *Fıkhü'l-ekber*'in şerhlerinin daha fazla ve daha yaygın olduğu ifade edilmelidir. *el-Vaşıyye* rivayetlerinin bir kısmında muhatab oğlu Hammâd b. Ebî Hanîfe,¹⁹⁰ diğerlerinde ise öğrencileri Ebû Yûsuf (ö. 182/798),¹⁹¹ Yûsuf b. Hâlid es-Semî¹⁹² veya dostlarıdır.¹⁹³ Zâhid el-Kevserî'nin neşrettiği *el-Vaşıyye* risâlesi, İmâm-ı Âzam'ın dostlarına ve öğrencilerine öğütü olup Ebû Mukâtil Hafs b. Selm es-Semerkindî (ö. 208/823) tarafından rivayet edilmiştir.¹⁹⁴ Kevserî, yaptığı neşirde, risâlenin Ebû Yûsuf kanalıyla gelen rivayetine dayandığını belirtmektedir. Ebû Hanîfe'nin ölmeden kısa süre önce yaptığı bu vasiyet, inandığımızı "ikrar ederiz" anlamındaki "nukırru" fiilinin sık kullanılması sebebiyle, *Nukırru*¹⁹⁵ adıyla da bilinmektedir.

190 Fâtih, nr. 5392/7 (125^b-136^b, 1142 h.); Bayezid, Umumi, nr. 3080/4 (7^b-10^b, 1178 h.); Ramazan-anoğlu, nr. 140/17, 880/6; Süleymaniye Ktp.,Tirnovalı, nr. 1842 (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1302/1885); nr. 1843; Esad Efendi, nr. 437/3; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1290; Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, nr. 1176; 4358 (72-74 vr.); 4565 (188^a-189^a vr.); İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 1516/2, 6361/2, 6461/2 (96-9 vr.), 5808/1; İzmir Milli Ktp., nr. 788/6, 597/4, 373/3; Karaman, nr. 1040/4 (47-49 vr.); Âşir Efendi, nr. 450/2, 437/3, 283/3; Amasya, nr. 972/4; Medine Ârif Hikmet Ktp., nr. 80/120, 80/234; Medine Melik Abdülazîz Ktp., İhsaniyye, nr. 37. Bkz. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 243; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 417; amlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 47-48; Karabulut, *Mu'cemü't-târihi't-türâs*, c. 5, s. 3843-3844. Tercümesi için bkz. Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, s. 201-204; *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, trc. Abdülvahap Öztürk, İstanbul: Şamil Yay., 2012, s. 297-338.

191 Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, nr. 1176, 4349, 4358 (58-61 vr.); İÜ Ktp., AY, nr. 1553/1 (1-5^b, 12. h. yy.); İzmir Milli Ktp., nr. 1652/8; AÜ Dil Tarih Coğrafya Fak. Ktp. nr. 120-11, 336-12; Kayseri Râşid Efendi, nr. 151/2; Bayazid Umumi, nr. 3080/4, Beyazid, Carullah, nr. 3216 (Tercümesi için bkz. Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, s.189-190); Fatih, nr. 5392/7; Elmalı, nr. 2523/6. Yurt dışında bulunan yazmalar için bkz. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 243; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 417-418; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 48; Karabulut, *Mu'cemü't-târihi't-türâs*, c. 5, s. 3844. Tercümesi için bkz. *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, trc. Öztürk, s. 193-248.

192 Fatih, nr. 5392/4 (102^b-108^a, 1142 h.); Esad, nr. 283/2 (38^b-41^a), 437/4; Âşir Efendi, nr. 283/2, 437/4; Millet Ktp., Ali Emiri Arabi, nr. 4305/3; İzmir Milli Ktp., nr. 597/5, 788/11, 1814/1; İÜ Ktp., AY, nr. 6461/1 (1-6^a); Amasya, nr. 1138/2, 1159/2, 1761/38, 972/5; 438/3, 1509/7; Topkapı, Emanet Hazinesi, nr. 815. Yurt dışındaki nüshalar için bkz. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 243; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 417; Karabulut, *Mu'cemü't-târihi't-türâs*, c. 5, s. 3844. Tercümesi için bkz. Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, s. 197-200; Öztürk, *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, s. 139-190.

193 Fatih, nr. 5392/7; Ali Emiri, nr. 435/3; Esad Efendi, nr. 283/2, 437/4; İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 6461/1.

194 Çelebi, "Ebû Hanîfe'nin Kelâmçılığı, İtikada Dair Risaleleri", s. 195.

195 Süleymaniye Ktp., Yazmalar, nr. 372; A. Tekelioğlu, nr. 000905; İzmir, nr. 1034; İbrahim Efendi, nr. 372; nr. 409; nr. 485; nr. 494; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2138; nr. 2155; Ali Emiri Şry., nr. 136; Ali Emiri Arabi, nr. Nr. 438; 4317, 4357/8; nr. 4362; nr. 4349/4; 06 Mil Yz A 2545/3, <http://yazmalar.gov.tr/> (17.12.2014).

1. Tercümelere

el-Vaşıyye risalesi; Cüneyt Erçin,¹⁹⁶ Yusuf Ziya Yörükân,¹⁹⁷ Mustafa Uysal,¹⁹⁸ Mustafa Öz,¹⁹⁹ Y. Vehbi Yavuz²⁰⁰ ve Abdülvahap Öztürk²⁰¹ tarafından Türkçeye; Wensinck tarafından ise İngilizceye çevrildi.²⁰² *el-Vaşıyye*, Osmanlı döneminde de tercüme edilmiştir. Tespit edilebilen en eski Osmanlıca çevirisi nazım türündedir. *Manzûme-i 'Akâ'id-i Terceme-i Nuķırru* adıyla bilinen *el-Vaşıyye* manzûmesi, 1154/1741 tarihinde istinsah edilmiştir. *Risâletü Nuķırru* adıyla da bilinen²⁰³ müellifi meçhul bu eser, yüz seksen iki beyitten oluşur. Tercüme, Ebû Hanîfe'nin neden vasiyette bulunduğunu anlatarak başlamaktadır. Buna göre Abbasi Halifesi Mansûr (ö. 158/775), İmâm-ı Âzam'a kadılık teklifinde bulunmuş, Ebû Hanife bu teklifi reddedince ise onu bu göreve zorlamış hatta kırbaçlatarak hapsedirmiştir. Ebû Hanife hapiste rahatsızlanınca serbest bırakılmış ancak sağlık durumu düzelmemiştir. Talebeleri onun ölüm döşeginde olduğunu anlayarak ondan kendilerine hak itikâdı tavsiye etmesini istemişler, o da bu isteği geri çevirmemiştir. *Manzûme-i 'Akâ'id, el-Vaşıyye*'nin aslına uygun yapılmış sade ve rahat anlaşılır bir tercümesidir.

Tespit edilebilen ilk mensur tercüme ise Cecelizâde İbrâhim Nüreddin Kastamonî'ye (ö. 1260/1844) aittir. Kastamonî'nin çevirisi, *Terceme-i Vaşıyyetnâme-i İmâm-ı A'zam* adıyla yayımlanmıştır.²⁰⁴ Kaynaklarda Cecelizâde'nin bu eseri, *el-Vaşıyye Şerhi*

196 *İmam-ı Azamın Oğlu Hammad'a ve Talebelerine Vasiyetleri*, trc. Cüneyt Erçin, İstanbul: Özdemir Basımevi, 1973.

197 Yörükân, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler*, s. 189-190 (Beyazıt, Carullah, nr. 3216'da bulunan Ebû Yûsuf'a olan öğüdün tercümesidir).

198 *İmam-ı Azam'ın Müslümanlara ve Oğluna Son Vasiyeti*, trc. Mustafa Uysal, İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1974 (ISAM Ktp., nr. 084899).

199 Ebû Hanife, *el-Vaşıyye*, nşr.-trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul: Kalem Yay., 1981, s. 71-75 (trc. s. 73-76); İstanbul: İFAV Yay., 1992, s. 86-91 (trc. s. 60-63). Öz, *el-Vaşıyye*'nin metin ve tercümesini Kevserî'nin neşrine istinaden İstanbul'da 1981'de yayınladığını ifade etmektedir ("el-Vaşıyye", *DİA*, Ankara 2012, c. 42, s. 546). Buna karşın ilgili eserinin önsözünde *el-Vaşıyye*'yi tercüme ederken dayandığı matbu nüshanın Mısır'da İsmail el-Hatib el-Hasenî tashihi ile basılan Ekmelüddin el-Babertî şerhindeki metin olduğunu belirtmektedir (*İmam-ı Azamın Beş Eseri*, İstanbul 1981, s. 10; İstanbul 1992, s. 7). Ülkemizde yaygın olan Öz'ün çalışmasının 1981 neşrinin metin ve tercümesi, Babertî şerhindeki metne; 1992 ve sonrasındaki neşirlerin metin ve tercümesi ise Kevserî neşrine dayanmaktadır.

200 *İmam-ı Azam'ın Vasiyetleri*, trc. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Çağrı Yay., 1983 (ISAM Ktp. nr. 043592).

201 Öztürk, *İmam-ı Azâm Ebû Hanife ve Eserleri*, s. 121-135.

202 A. J. Wensinck, "The Vaşıyyat Abi Hanifa", *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1932, s. 125-187.

203 Milli Ktp., nr. 06 Mil A 2543/3 (1154 h./1741; 182 beyit).

204 İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1264/1848 (Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 184); *Terceme-i Vaşıyyetnâme-i İmâm-ı A'zam*, trc. İbrahim Nureddin Kastamonî, İstanbul: Dârü't-Tibâati'l-Âmire, 1264/1848 (ISAM Ktp., nr. 159110). *Tercüme-i Vaşıyyetnâme-i İmâm-ı Âzam* adıyla kayıtlı tercüme için bkz. İÜ Ktp., TY, nr. 5893, 5934; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3637, vr. 151-184; Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 910.

olarak da anılır.²⁰⁵ *Fevâiyihü'l-Münîfe fi tercemeti'n-neşâyih li-Ebî Hanîfe* adlı doksan beş sayfalık şerh türündeki çeviri ise Müftizâde Mehmed Kâmil (ö. ?) tarafından hazırlanmış ve 1312/1894'te İstanbul'da basılmıştır.²⁰⁶ Ayrıca *el-Vâsiyye*'de yer alan imanın tanımı ve mahiyetiyle ilgili kısımları içeren Ahmed Halîfe (ö. ?) tarafından yapılan *Mübeyyinü'l-îmân fi tercemeti'l-Vaşıyye* adlı Osmanlıca bir diğer çeviri daha bulunmaktadır.²⁰⁷

2. Şerhleri

el-Vaşıyye üzerine yazılan on altı şerh tespit edilmiştir. Bunlardan müelliflerinin kimlikleri tespit edilebilen on ikisinden dokuzu, Osmanlı âlimlerince kaleme alınmıştır. Buna göre Osmanlı toplumunda Ebû Hanîfe'nin eserleri arasında *el-Fıkhü'l-ekber*'den sonra en çok *el-Vaşıyye*'nin şerhlerinin ilgi gördüğü söylenebilir.

Nuķırru adıyla meşhur *el-Vaşıyye* rivayetinin bilinen en eski şerhi, aslen Bayburtlu olan tanınmış Hanefî fakihî Ekmeleddîn el-Bâbertî'ye (ö. 786/1384) aittir. Tahsil hayatına Anadolu'da başlayan Bâbertî, daha sonra Kahire'ye giderek Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ve İbn Kudâme el-Makdisî gibi meşhur âlimlerden ders almıştır. Kendisine yapılan kadılık tekliflerini reddederek ömrünün sonuna kadar öğretim faaliyetleriyle meşgul olmayı tercih etmiş ve başarılı da olmuştur. Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö. 816/1413), Bedreddin Simâvî (ö. 823/1420) ve Molla Fenârî (ö. 834/1431) tanınmış öğrencileri arasında yer alır. Fıkıh, hadis, Arap dili ve kelâm ilimlerine vâkıf olan Bâbertî, Tahâvî'nin *el-'Aķîdetü'l-Ṭahâviyye*'sine *Şerhu 'Aķîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*,²⁰⁸ Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) *el-'Umd'e*'sine *Şerhu 'Umdeti'l-akâ'id li'n-Nesefî* ve Ebû Hanîfe'nin *el-Vaşıyye*'sine *Şerhü Vaşıyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe* adlı şerhler yazmıştır. O, fıkıhçılığı yanında Hanefî-Mâtürîdî kelâmına dair bu şerhleri ile öne çıkmaktadır.²⁰⁹ *Şerhü Vaşıyye*, Ebû Hanîfe'nin dostlarına yaptığı vasiyetin şerhidir. Kırk üç nüshası tespit edilmiştir²¹⁰

205 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, c. 1, s. 44; Habeşi, *Câmi'ü'ş-şürûh*, c. 3, s. 2144.

206 *Fevâiyihü'l-Münîfe fi Tercemeti'n-Neşâyih li-Ebî Hanîfe*, trc. Müftizade Mehmed Kamil, İstanbul: Nişan Berberiyân Matbaası, 1312/1894 (Süleymaniye Ktp., İzmirli İ. Hakkı, nr. 1413; İSAM Ktp., nr. 156775).

207 Beyazıt Ktp., nr. 3218 (39 vr.); nr. 3089 (21^b-47^b).

208 *Şerhu 'Aķîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, nşr. Arif Aytekin, Kuveyt 1409/ 1989.

209 Hayatı hakkında bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 221-222; Arif Aytekin, "Bâbertî", *DİA*, İstanbul 1991, c. 4, s. 377-378.

210 Beyazıt Ktp., Beyazıt, nr. 7897; 3091, 2906; Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 412; Ayasofya, nr. 1384; 2330; Bağdatlı Vehb, nr. 2061; Carullah, 1253; Çelebi Abdullah, nr. 207; Düğümlü Baba, nr. 199; Esad Efendi, nr. 3647, 1210; H. Hüsnü Paşa, nr. 771; 1182; Hacı Mahmud, nr. 1476; Hamidiye, nr. 388; Kasıdecizade, nr. 115; Kılıç Ali Paşa, nr. 698; Lala İsmail, nr. 272; Laleli, nr. 2983; Reisülküttab, nr. 170; Reşid Efendi, nr. 314; Serez, nr. 3842; Süleymaniye, nr. 1074, 772, 769; Tahir Ağa Tekke, nr. 143; Tırnovalı, nr. 1142; Yozgat, nr. 146; Nuruosmaniye Ktp., nr. 34 Nk 2206/1; Hacı Selim Ağa Ktp., H.Selim Ağa, nr. 150, 665; Köprülü Ktp., M.Asım Bey, nr. 34 Ma 258/4; Kayseri Raşid Efendi, nr. 1335; 45 Hk 1570/2; 45 Ak Ze 668/3; 06 Mil Yz B 762/9; 06 Mil Yz A 6924/4; 15 Hk 1559/1; 26 Hk 793/3; 34 Fe 1166; FE2124/2; 50 Gül-Kara ➤

ve Osmanlı döneminde yayınlanmıştır.²¹¹ *Şerhü Vaşıyye'*nin Muhammed Subhî el-Âyidî ve Hamza Muhammed Vesîm el-Bekrî tarafından gerçekleştirilen yeni bir neşri bulunmaktadır.²¹²

*el-Vaşıyye'*nin bir diğer şerhi, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) neslinden gelen ve bir dönem Bursa'daki Sultâniye Medresesi'nde hocalık yapan Fâtiḥ Sultan Mehmed dönemi âlimlerinden Musannifek adıyla meşhur Alâeddîn Ali b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şahrûdî'ye (ö. 875/1470) atfedilmektedir.²¹³ *Şerhü Vaşıyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe'*nin yazma nüshası tespit edilememiştir. Mustafa b. Hamza el-Bolevî (ö. 1048/1638 sonrası) adına kayıtlı *Şerhü Vaşıyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe* adlı eserin ise bir nüshasına ulaşılabilir.²¹⁴

Ebû Hanîfe'nin dostlarına yaptığı vasiyetin şerhi olan *Zuhûru'l- 'aşıyye fi şerhi'l-Vaşıyye*, İmâm Ahmed el-Husûnî (ö. 1056/1646 sonrası) tarafından kaleme alınmıştır. Altmış bir varak hacmindeki eserde²¹⁵ müellif, İmâm Mâtürîdî'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i ile Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin *Bahrü'l-kelem*'i gibi önemli kaynaklardan istifade ettiğini açıkça belirtmektedir.²¹⁶

Osman b. Mustafa Tarsûsî (ö. 1059/1649'dan sonra) tarafından kaleme alınan *Zübdetü'n-neşâih* adlı şerh ise Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammâd'a nasihatının açıklamasıdır. On üç varak hacmindeki Arapça bu şerhin on bir nüshası tespit edilmiştir.²¹⁷ *Şerhü Vaşıyyeti'n-Nu'mân fi 'ilmi'l-'akâ'id*'i'l-İslâm adlı bir diğer şerh ise Muslihuddin Efendi (ö. 1066/1656'dan sonra) adına kayıtlıdır.²¹⁸

211/3, 12.03.2015, <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php>; Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 243; Sezgin, *GAS*, c. 1, 417; Habeşi, *Câmi'ü's-şürûh*, c. 3, s. 2143.

211 İstanbul 1289 (Âtuf Efendi Ktp., nr. Ek 1383/1); y.y., 1327 (İSAM Ktp, nr. 148638).

212 *Şerhü Vaşıyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Subhî el-Âyidî-Hamza-Muhammed Vesîm el-Bekrî, Amman: Darü'l-Feth, 1430/2009.

213 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'arîfn*, c. 1, s. 735; Habeşi, *Câmi'ü's-şürûh*, c. 3, s. 2143-44.

214 Mısır Millî Ktp., Teymuriyye, nr. 154. Bkz. Habeşi, *Câmi'ü's-şürûh*, c. 3, s. 2144.

215 Beyazıd, nr. 2936/1 (1-102^b, 1067 h.); Mısır Millî Ktp., Teymûriyye, nr. 427. Türkiye dışında bulunan nüshalar için bkz. Bağdatlı İsmâil Paşa, *Êâhu'l-meknûn*, c. 2, s. 90; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 417; a.mlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 47; Habeşi, *Câmi'ü's-şürûh*, c. 3, s. 2144; University of Tokyo, Institute of Oriental, nr. Ms. 19 (Text nr. 1066), 25.02.2015, http://ricasdb.ioc.u-tokyo.ac.jp/daiber/db_ShowImg_1.php?ms=19&page=.

216 University of Tokyo, Institute of Oriental, nr. Ms. 19, vr. 60^a-60^b.

217 Esad Efendi, nr. 437/3 (7^b-8^a, 1209 h.); İstanbul Üniversitesi Ktp., nr. 5808/1 (1-15^b, 1124 h.); Isparta Uluborlu İlçe Halk Ktp., nr. 32 Ulu 400/4 (37^a-47^b); Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp., nr. 03 Gedik 18011/5 (72^b-80^b); Diyarbakır İl Halk Ktp., nr. 21 Hk 801/9 (94^b-102^b); Çankırı İl Halk Ktp., nr. 18 Hk 81/3 (25^b-45^a); Millî Ktp., nr. 06 Mil Yz A 7235/4 (80^b-95^b); Selimiye Yazma Eser Ktp., nr. 22 Sel 6993/12; Kastamonu YEK Ktp., nr. KHK389/07 (40^b-53^a); nr. KHK3912/09 (43^b-56^a); Konya Karatay Yusufaga Ktp., nr. 42 Yu 423/13. Bkz. <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php> (15.02.2015); Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 243; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 417.

218 Câmiatu Melik Suûd Ktp., nr. 268. Bkz. Habeşi, *Câmi'ü's-şürûh*, c. 3, s. 2144.

el-Cevheretü'l-münîfe, *el-Cevheretü'l-mügnîyye* ve *el-Cevâhiri'l-münîfe* adlarıyla kayıtlı nüshaları bulunan şerh, Molla Hüseyin b. İskender er-Rumî el-Hanefî (ö. 1084/1673) tarafından yazılmıştır. Ebû Hanîfe'nin dostlarına yaptığı *Nukırru* adıyla bilinen öğüdün şerhi olan bu eserin Türkiye kütüphanelerinde otuz altı nüshası²¹⁹ tespit edilmiştir. Osmanlı toplumunda oldukça ilgi gördüğü anlaşılan *el-Cevheretü'l-münîfe fî şerhi Vaşıyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, Haydarâbâd'da 1321/1903'de yayınlandı. Bu eserde, konuyla ilgili hadislerin biraraya getirildiği görülmektedir.²²⁰ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin (ö. 1205/1791) *Ukûdü'l-cevâhiri'l-münîfe* adlı eserinin bu şerh üzerine bir ta'lik olduğu görüşü²²¹ hatalı olmalıdır. Zira Zebîdî'nin çalışması, Ebû Hanîfe'nin ictihadlarının Kütüb-i Sitte'deki delillerini fıkıh bablarına göre ele alan bir eserdir.²²²

Şerhu Kitâbi'l-Vaşıyyeti'l-mensûb ile'l-İmâmi'l-Azam adlı şerh ise Osmanlı şeyhülislâmı Debbâğzâde Mehmed [b. eş-Şeyh Mahmûd er-Rûmî el-Hanefî] Efendi (ö. 1114/1702)²²³ adına kayıtlıdır.²²⁴ Debbâğzâde'nin Ebû Hanîfe'nin iman anlayışına dair hakkında ileride bilgi vereceğimiz bir eseri daha bulunmaktadır.

Fakih ve mutasavvif Ebû Saîd Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hadimî el-Konevî (ö. 1176/1762),²²⁵ *el-Vaşıyye'yi* şerh eden Osmanlı âlimleri arasında

219 Amasya İH Ktp., nr. 918; Burdur İH Ktp., nr. 1672/2; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 2151/2 (68^b-81^a), 21511; Vahid Paşa Ktp., nr. 43 Va 1986; Esad Efendi Ktp., nr. 1197/2, 1210/2 (34^a-49^b, 1067h), 1414/2 (1134 h.), 3647/2, 3647/3; Nuruosmaniye Ktp., nr. 34 Nk 2155/4; Lala İsmail Paşa, nr. 689/7 (238-260 vr., 11 h. yy.); Beyazıt Ktp., nr. 3090, 4216 (62^b-78^a); İÜ Ktp., AY, nr. 5272 (20 vr., 1129 h.); Köprülü Ktp., Mehmed Asım Bey, nr. 34 Ma 247/2 (37-53 vr., 1129 h.), Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 3139/4; Yozgat, nr. 367; Yazma Bağışlar, nr. 1170; Yahyâ Tefvik, nr. 1518; Tirmovalı, nr. 631; İzmir, 1035; Harput, nr. 296, 310; H.Hüsnü Paşa, nr. 1183; 34 Ma 258/2; 01 Hk 31/1; 60 Zile 505/2; 42 Kon 660/1; 10 Hk 863/01; 34 Ae Arabi 1175/2; 34 Ae Arabi 1326/2; 34 Ae Arabi 4320/3; 42 Kon 2842/2; 42 Kon 3786/5; 42 Kon 4271/2; 06 Mil Yz A 9477/2; Medine Melik Abdülaziz Ktp., Mektebetü'l-Mahmûdiyye, nr. 2:2730 (12 vr.), 2650/24 (22 vr., 1126 h.); Mekke Mektebetü Camiati Ümmü'l-Kurâ, nr. 226. Bkz. <http://yazmalar.gov.tr/>; <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php> (08.11.2014); Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 242-243; Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 417; Nuaymî, *İstidrakât*, c. 6, s. 61-62; Habeşi, *Câmi'ü'ş-şürûh*, c. 3, s. 2144.

220 Molla Hüseyin b. İskender el-Hanefî, *el-Cevheretü'l-münîfe fî şerhi Vaşıyyeti'l-İmâmi'l-Azam Ebî Hanîfe*, Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizamiye, 1321/1903 (İSAM Ktp. nr. 010671); *er-Resâilü's-seb'a fî'l-akâid* içinde, Haydarâbâd 1367/1948.

221 Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 243.

222 nşr. Abdullah Hâşim el-Yemânî el-Medenî, Medine 1382/1962.

223 Hayatı hakkında bkz. Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, c. 2, s. 307; Mehmet İpşirli, "Debbâğzâde Mehmet Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, c. 9, s. 62-63.

224 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 31 (27-88 vr.). <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php> (11.10.2014).

225 Hâdimî'nin *Risâle fî'l-kazâ ve'l-kader* adlı kelâma dair bir eseri daha bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1017). Hayatı hakkında bkz. Mustafa Yayla, "Hâdimî, Ebû Saîd", *DİA*, İstanbul 1997, c. 15, s. 24-26.

yer almaktadır. *Şerh 'alâ Risâleti Nukırru li'l-İmâmi'l-A'zam, Mecmû'atü'r-Resâil* içinde 1302/1884'te Matbaa-i Âmire'de basılmıştır.²²⁶ Ayrıca Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi'nde bulunan²²⁷ *Keşfü rumûzi'l-Vaşıyye min küntüzi'l-ḥanefiyye 'alâ Risâleti'l-Vaşıyye* adlı şerh de Hâdimî'ye nisbet edilir.²²⁸

Şerhü'l-Vaşıyye li'l-İmâmi'l-A'zam adlı Ebû Hanîfe'nin dostlarına yaptığı vasiyetin şerhi olan bir diğer eser, İbrâhim b. Hasan Nureddin el-İşkodravî (ö. 1260/1844) tarafından telif edilmiştir ve yazma nüshaları günümüze ulaşmıştır.²²⁹ Bu şerhin İstanbul'da basıldığı belirtilmektedir.²³⁰

Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi'nde 22 Sel 244/2 arşiv numarası ile kayıtlı *Şerh el-Vaşıyye İmâm-ı A'zam* adlı eser ise el-Hâc Mehmed Emin adına kayıtlıdır.²³¹ Bu kişi, *Necâtü'l-mü'minîn*²³² adlı mev'iza eserinin müellifi Fâtih Camii vaizlerinden Oflu Muhammed Emin [b. Hasan] Efendi (ö. 1319/1901) olmalıdır. Altmış altı varaktan oluşan oldukça ayrıntılı izahlar içeren şerhin mukaddimesinde *el-Vaşıyye* ve rivayet senedi hakkında bilgi verilmektedir.²³³

Şerhü'l-Vaşıyye adlı bir başka eser, Ahmed b. Muhammed Bekbâzârî (ö. ?) tarafından kaleme alınmıştır. 1200/1786 tarihinde istinsah edilen şerh, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Yûsuf b. Hâlid es-Semtî'ye yaptığı vasiyetinin açıklamasıdır.²³⁴ Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (ö. ?) tarafından yazılan şerh de yazma haldedir.²³⁵

Bunların dışında müellifleri tespit edilemeyen *Hülâsati'l-uşûl fi şerhi Vaşıyyeti'l-İmâmi'l-A'zam*²³⁶ ve eş-*Şerhü'l-muhtasar 'ala Kitâbi'l-Vaşıyye li'l-İmâmi'l-A'zam*²³⁷ adlı şerhler de günümüze ulaşmış ve araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

226 *Mecmû'atü'r-Resâil*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1302/1884, s. 150-153 (İSAM Ktp. nr. 159677). Bkz. Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 70; Reşid Böl., nr. 1017, Tırnovalı, nr. 1843; Konya Bölge YEK, nr. 4671; *Şerhü Risâleti Nukırru*, y.y., t.y. (Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 1034).

227 Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 926 (58 vr.). Bkz. Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâs*, c. 5, s. 3841.

228 Yurdağür, *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi*, s. 44.

229 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 990/4 (62^b-79^a, 1260 h.). <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php> (15.02.2015); Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 417; amlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 47.

230 Çelebi, "Beyazîzade ve el-Usûlü'l-Münife İsimli Eseri", s. 78, dip. 5.

231 22 Sel 244/2 (31^a-97^a).

232 İstanbul 1308.

233 22 Sel 244/2 (31^b-32^a).

234 Berlin, nr. 3969 (1-50 vr., 1200 h.). Sezgin, *GAS*, c. 1, s. 417; amlf., *GAS (Ar.)*, c. 1, s. 48.

235 Paris, nr. 4803. Brockelmann, *GAL (Ar.)*, c. 3, s. 243.

236 Medine Melik Abdülaziz Ktp., Mektebetü'l-Mahmûdiyye, nr. 2660/7 (10 vr.). Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓ-unûn*, c. 2, s. 2144; Nuaymî, *İstidrakât*, c. 6, s. 62; Habeşî, *Câmi'ü'ş-şürûh*, c. 3, s. 2144.

237 Konya Ktp., 801/5 (78-91 vr.). Karabulut, *Mu'cemü'l-mahîtuât*, c. 1, s. 437.

III. Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşlerini Derleyen veya Açıklayan Eserler

Osmanlı döneminde Ebû Hanîfe'nin tartışma konusu olan belli bir görüşü etrafında eserler yazıldığı gibi onun tüm görüşlerini derleme amacı taşıyan sınırlı sayıda çalışma da yapılmıştır. Hz. Peygamber'in anne-babasının iman durumlarını konu edinen Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) tarafından yazılan *Edilletü mu'tekâdi Ebî Hanîfe fî hakkı ebeveyi'r-Rasûl*²³⁸ adlı eser ile Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin (ö. 1098/1687) telifi olan *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, bu tür çalışmalara örnektir. Bunların dışında Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerinden istifade edilerek yazılan telif türünde akâid eserleri de bulunmaktadır. Bu bölümde Osmanlı âlimlerinin kaleme aldığı Ebû Hanîfe merkezli eserler tanıtılmıştır.

A. *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*

Beyâzîzâde Ahmed Efendi tarafından kaleme alınan *el-Uşûlü'l-münife*, Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşlerini, ona atfedilen ifadelerle yansıtmayı amaçlayan bir eserdir. Beyâzîzâde, medrese tahsilini İstanbul'da tamamladıktan sonra Edirne ve İstanbul'da yirmi yılı aşkın müderrislik; Halep, Bursa, Mekke ve İstanbul'da ise kadılık görevlerinde bulunmuştur. 1098/1687 yılında İstanbul'da vefat eden Beyâzîzâde'nin son görevi 1680'de atandığı Rumeli kazaskerliği olmuştur. "Vak'a-i recm" olarak tarihe geçen hâdise, onun Rumeli kazaskerliği sırasında meydana gelmiş (1091/1680), zina isnadıyla suçlanan bir Yahudi öldürülmüş; Müslüman kadın ise bizzat onun kararı ile recm edilmiştir. Ayrıca başdeftardalık rûznâmçe-i evvel kalemi kâtiplerinden Patburunzâde Mehmed Efendi'nin küfrü icap ettiren bazı sözler sarfetmekle suçlanarak bir fermanla öldürülmesinde, onun etkili olduğu da ileri sürülür.²³⁹ Beyâzîzâde'nin katı tutumunun kendi sert mizacı yanında öğrenciliği esnasında medreselerde etkili olan Kadızâdeliler'in yaklaşımından kaynaklandığı tahmin edilmektedir.²⁴⁰ Kadızâdeliler hareketi, adını IV. Murad dönemi vâizlerinden Kadızâde Mehmed Efendi'den (ö. 1045/1635) almaktadır. İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve onun görüşlerini savunan İmam Birgivi'nin (ö. 981/1573) fikirlerinden etkilenen Mehmed Efendi ile dönemin tanınmış Halvetî şeyhlerinden Abdülmeccid Sivâsî (ö. 1049/1639) arasında önce fikrî seviyede başlayan tartışmalar, sosyal ve dinî hayat yanında devletin ana kurumlarını da etkisi altına alacak gelişmelere zemin hazırlamıştır. Kadızâde Mehmed Efendi ve ondan sonra liderliği üstlenen Üstüvânî Mehmed Efendi (ö. 1072/1661), semâ ve devran, aklî ilimlerin tahsili, ezan, mevlid ve Kur'an'ın makamla okunması, Hz.

238 Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim Paşa, nr. 298/4. Müellif bu eserde, Ebû Hanîfe'nin Hz. Peygamber'in ebeveyninin imanı konusundaki görüşlerini delillendirmektedir.

239 Ahmet Zeki İzgöer, "Beyâzîzâde Ahmed Efendi", *DİA*, İstanbul 1992, c. 6, s. 55; Çelebi, "Beyazîzade ve el-Uşûlü'l-Münife İsimli Eseri", s. 45-46.

240 Çelebi, "Beyazîzade ve el-Uşûlü'l-Münife İsimli Eseri", s. 50.

Muhammed ve sahâbe isimleri geçtiği zaman “sallallâhu aleyhi ve sellem” (tasliye) ve “radiyallâhu anh” (tarziye) denmesi, türbe ve kabir ziyareti, ce-maatle nâfile namaz kılınması, tütün ve kahve içilmesi, musâfaha ve selâm verirken eğilme konusunda olumsuz bir tavır olarak, bunların tamamının bid’at ve haram olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca Hızır’ın hayatta olmadığını, Hz. Peygamber’in anne-babasının ve İbnü’l-Arabî’nin (ö. 638/1240) kâfir olduğunu, Firavun’un imanının geçersizliğini ve Yezîd’e lânet etmenin gerektiğini de ileri sürmüşlerdir. Abdülmecid Sivâsî ise söz konusu meselelerde genel olarak aksi yönde görüş belirtmiştir.²⁴¹

Beyâzîzâde; bid’atler, Hz. Peygamber’in ebeveyninin iman durumu ve tekfir meselesi gibi çeşitli konularda Kadızâdeliler’e yakın görüşleri paylaşmaktadır.²⁴² Bununla birlikte itikâdî konularda Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî’nin görüşlerine bağlıdır ve eserlerinde onların görüşlerine genişçe yer vermektedir. *el-Uşûlü’l-münife* ve *İşârâtü’l-merâm*, onun en önemli eserleridir ve bunlar sayesinde “Ebû Hanîfe’nin kelâmı ilgili risâlelerinin şârihi ve câmi’i (derleyeni)” olarak tanınmıştır.²⁴³

Beyâzîzâde, *el-Uşûlü’l-münife*’yi kaleme alırken Ebû Hanîfe’nin akâid risâlelerini, bunların şerhlerini, İmâm-ı Âzam’a nisbet edilen *el-Müsned*’i ve onun görüşlerini içeren fıkıh, tarih ve menâkıb kitaplarını kaynak olarak kullanmıştır. Çalışması sonucunda bu kaynaklardan elde ettiği bilgileri, kelâm kitaplarındaki sıraya göre tertip ederek eserini oluşturmuştur. Ayrıca Ebû Hanîfe’nin görüşlerinin kendisine ulaşmasını sağlayan iki ayrı rivayet senedine de eserinde yer vermiştir.²⁴⁴

241 Bkz. Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *DİA*, İstanbul 2001, c. 24, s. 100-102.

242 Çelebi, “Beyazizade ve el-Usûlü’l-Münife İsimli Eseri”, s. 50.

243 Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, vr. 5^a naklen İlyas Çelebi, “el-Usûlü’l-Münife”, *DİA*, Ankara 2012, c. 42, s. 220; Çelebi, “Beyazizade ve el-Usûlü’l-Münife İsimli Eseri”, s. 51.

244 “I) Kemaleddin Muhammed b. Ahmed, Şeyhülislâm Hâmid b. Muhammed el-Konevî, Ebüssuûd Muhammed el-İmadî, Seydâ b. Muhammed el-Hamîdî, Alâeddin Ali el-Arabî, Şemseddin Ahmed b. İsmail el-Kürânî, Kemâleddin Muhammed b. Hüsâmeddin es-Sivâsî, Bedreddin Mahmûd el-Aynî, Emînüddin Cibril b. Salih el-Bağdâdî, Emir Kâtib b. El-Umeyd el-İtkânî, Burhaneddin Muhammed el-Buhârî, Hafızüddin Muhammed b. Nasr el-Buhârî, Muhammed b. Abdüsettar el-Kerderî, İmadüddin Ömer b. Ebî Bekr b. Muhammed ez-Zerencerî, Muhammed b. Sehl es-Serahsî, Abdülaziz b. Ahmed el-Hulvânî el-Buhârî, Ebû Ali en-Nesefî, Muhammed b. el-Fazl el-Buhârî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, Ebû Yûsuf, Ebû Hanife. Ayrıca İsmail b. Hammad, babası Ham-mad ve Ebû Hanife.

II) Muslihüddin Mustafa, babası Pîr Muhammed el-Azmî, Alâeddin Ali b. Emrullah el-Hannâî, Şeyhülislâm Muhammed b. İlyas, Bâlî b. Muhammed Muhyiddin Muhammed, babası Taced-din İbrahim b. el-Hatîb, Şeyhülislâm Muhammed Yegân el-Bursevî, Şemseddin Muhammed el-Fenârî, Ekmeleddin el-Babertî, Kıvamüddin Muhammed el-Kâkî, Alâeddin Abdülaziz el-Buhârî, Fahreddin el-Mayeranî, Muhammed b. Abdüsettar el-Kerderî, Burhameddin Ali b. Ebî Bekr el-Mergnânî, Necmeddin Ömer en-Nesefî, Ebû’l-Yûsuf Muhammed el-Pezdevî, ••

el-Uşûlü'l-münîfe; giriş, mukaddime, üç bölüm (bâb) ve sonuç (hâtîme) kısmından meydana gelir. Müellif, giriş kısmında Allah'a hamd ve Hz. Peygamber ile nesline salât ve selâm getirdikten sonra eserini *el-Fıkhü'l-ekber*, *el-Fıkhü'l-esbaat*, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, *er-Risâle* ve *el-Vaşıyye*'yi esas alarak yazdığını ve İmam-ı Âzam'ın görüşlerini tekrardan kaçınarak kelâm kitaplarındaki sıraya göre düzenlediğini belirtmektedir. Ayrıca esere, yirmi kelâmî mesele ile Ebû Hanîfe'nin *el-Müsned*'inden aldığı kırk hadisi de eklediğini ifade etmektedir. Müellifin de ifade ettiği gibi *el-Uşûlü'l-münîfe*'nin giriş kısmındaki ifadeler Beyâzîzâde'ye; eserin diğer bölümlerindeki ibareler ise Ebû Hanîfe'ye aittir.²⁴⁵ Mukaddime'de fıkıhın tanımı ve fazileti, kelâm ilminin gerekliliği ve önemi anlatılmakta, ayrıca sünnete sarılmanın ve bid'atlerden uzak durmanın gerekliliği hadislerle dayanılarak anlatılmaktadır. Eserin ilk bölümünde Allah'ı bilme konusu, sekiz fasıldan oluşan ikinci bölümde Allah'ın zâtî sıfatları ve bu sıfatlarla ilgili konular, yirmi dört başlıktan oluşan son bölümde ise Allah'ın fiilî sıfatlarıyla ilgili meseleler konu edilmektedir. *el-Uşûlü'l-münîfe*, hâtîme kısmında ele alınan kıyamet alâmetleri bahsiyle sona ermektedir.

Bilinen yedi nüshası bulunan²⁴⁶ *el-Uşûlü'l-münîfe*'nin Osmanlı döneminde basıldığı bilgisine ulaşılamadı. Beyâzîzâde'nin 1098/1687'de vefat ettiği düşünüldüğünde bu eserin öneminin yeteri kadar anlaşılmadığı söylenebilir. İlyas Çelebi, *el-Uşûlü'l-münîfe*'yi tahkik ederek neşretmiş ve Türkçeye de tercüme etmiştir.²⁴⁷ Ayrıca çevirinin baş tarafına eklediği "Beyâzîzâde ve el-Uşûlü'l-Münîfe İsimli Eseri" başlıklı araştırması, müellifin hayatı ve eserleri hakkında önemli bilgiler içermektedir.²⁴⁸

İsmail b. Abdüssâdık el-Beyarî, Abdülkerim b. Musa el-Pezdevî, Ebû Mansûr el-Matürîdî, o iki kanaldan, Ebû Nasr Ahmed el-İyâzî, Ebû Bekr Ahmed b. İshak el-Cüzcânî, Ebû Süleyman Musa el-Cüzcânî, Ebû Yûsuf Yakub el-Ensârî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Nusayr b. Yahyâ el-Belhî, Muhammed b. Mukâtil er-Râzî. Bunlar, Ebû Mutî' Hakem b. Abdillâh el-Belhî ve Ebû Mukâtil Hafs b. Müslim es-Semerkandî'den ve hepsi Ebû Hanîfe'den". Bkz. Kılıç Ali Paşa, nr. 567/1, vr. 16^b-17^a'dan naklen Çelebi, "Beyâzîzâde ve el-Uşûlü'l-Münîfe İsimli Eseri", s. 57-58.

245 Beyâzîzâde, *el-Uşûlü'l-münîfe*, s. 25-29 (trc. s. 77-79).

246 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1140/1 (29 vr.), 1140/2 (829 vr.); Fatih, 1656; Şehit Ali Paşa, nr. 1567/1 (17 vr., *Uâülü'd-din* adıyla kayıtlı), 1705/1 (19 vr.), Kılıç Ali Paşa, nr. 567/1 (17 vr.); Lâleli, nr. 2264/7 (19 vr., 1135 h.). Bkz. Çelebi, "Beyâzîzâde ve el-Uşûlü'l-Münîfe İsimli Eseri", s. 52.

247 Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *el-Uşûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe (İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri)*, nşr. ve trc. İlyas Çelebi, İstanbul: İFAV Yay., 1999; 2. bs., İstanbul 2000.

248 Çelebi, "Beyâzîzâde ve el-Uşûlü'l-Münîfe İsimli Eseri", s. 17-74.

B. *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*

İşârâtü'l-merâm, Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin kendi eseri olan *el-Uşûlü'l-münîfe*'nin ilâhiyyât, kader ve nübüvvet bahislerini içeren kısımlarına yazdığı şerhtir. Bu eserde, *el-Uşûlü'l-münîfe*'de bulunan kerâmet, istidraç, iman mahiyeti, iman-amel ilişkisi, âhiret ahvali, imamet ve kıyamet alametleri konuları kapsam dışı kalmıştır.

İşârâtü'l-merâm, mukaddime ve üç bölümden oluşur. Giriş kısmında Ebû Hanîfe'nin hocaları, râvileri, kelâm ilminin dinen meşruiyeti ve hükmü ile şerh esnasında istifade edilen kaynaklar hakkında bilgi verilir.²⁴⁹ Şerhin ilk bölümünde (bâbında) marifetullahın önemi ve gerekliliği; sekiz fasıldan oluşan ikinci bölümde Allah'ın zâtî sıfatları, kelâm-ı nefîs tanımlaması, müteşabih sıfatlar ve rü'yetullah konuları,²⁵⁰ yirmi dört başlıktan oluşan son bölümde ise Allah'ın fiilî sıfatları, Mutezile'nin aslah nazariyesinin reddi, rızık, ecel ve istitaat konuları ile kulların fiillerinin yaratılması, nesih ve mucize bahisleri açıklanır.²⁵¹

İşârâtü'l-merâm'ın on yedi nüshası tespit edilmiştir.²⁵² Buna karşın Osmanlı döneminde basıldığı yönünde bilgiye ise ulaşılammıştır. Eser, 1368/1949'da Yûsuf Abdürrezzak tarafından neşredilmiştir.²⁵³ Bu neşrin başında, Zâhid Kevserî'nin mukaddimesi; sonunda ise Kahire el-Mektebetü'l-Melikiyye (nr. 224, 339, 856) ve el-Mektebetü'l-Âmire (Hayri Paşa) nüshalarında mevcut, keramet ve istidrâc bahislerinin şerhinden ibaret olan iki sayfalık bir ek yer almaktadır.²⁵⁴

249 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 58-106.

250 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 107-211.

251 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 212-339.

252 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1567/2 (18-166 vr.); 1568 (Müellif hattı), Esad Efendi, nr. 1141 (GAL'da bu nüsha, hataen *Muhtaşarü'l-Uşûlü'l-münîfe* olarak zikredilmektedir); Hamidiye, nr. 718; Reisü'l-küttâb, nr. 520; Reşid Efendi, 314/3; Mihrişan Sultan, nr. 283, 220/18; Kılıç Ali Paşa, nr. 567/2; Lâleli, nr. 2248; Carullah, nr. 1253; Denizli, nr. 407/2; Âtuf Efendi Ktp., nr. 1361 (145 vr., 1107 h.); Nuruosmaniye Ktp., nr. 34 Nk 2092 (122 vr.); Köprülü Ktp., nr. Mehmed Asım Bey, nr. 34 Ma 198; Kayseri Raşid Efendi, Raşid Ef., nr. 491; Amasya İH Ktp., nr. 1428; Konya Karatay Yusufâğa Ktp., nr. 42 Yu 631/1. <http://yazmalar.gov.tr/> (09.11.2014); Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn*, c. 1, s. 84. Brockelmann, *el-Uşûlü'l-münîfe*'nin Esad Efendi bölümündeki nüshasında (nr. 1141) *Muhtaşarü'l-Uşûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebi Hanîfe* adıyla bir eserin daha bulunduğunu kaydetmişse de yapılan incelemede söz konusu numarada *İşârâtü'l-merâm*'ın yer aldığı görülmüştür (Çelebi, "Beyâzîzâde ve el-Uşûlü'l-Münîfe İsimli Eseri", s. 53, 68-69; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh*, c. 3, s. 1330).

253 Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*, nşr. Yûsuf Abdürrezzak, Kahire 1368/1949.

254 Çelebi, "el-Uşûlü'l-Münîfe", s. 220-221.

C. *Risâle fî beyâni ke-îmâni Cibrîl*

Osmanlı şeyhülislâmı Debbağzâde Mehmet [b. eş-Şeyh Mahmûd er-Rûmî el-Hanefî] Efendi (ö. 1114/1702)²⁵⁵ tarafından yazılmıştır. Debbağzâde bu risâlesinde, imanın kalben tasdik olduğu, imanda artma ve eksilme olmayacağı, dolayısıyla da peygamberler ve melekler dahil bütün müminlerin imanının benzer olduğu yönündeki Ebû Hanîfe'nin görüşünü²⁵⁶ açıklamaya çalışmaktadır. *Risâle fî beyâni Kâvli Ebî Hanîfe* adıyla da bilinen eserin iki nüshası tespit edilmiştir.²⁵⁷

D. *Risâle fî tavzîhi kavli Ebî Hanîfe İmâni ke-îmâni Cibrîl*

Bu risâleyi, Maraşlı Saçaklızâde Mehmet Efendi (ö. 1145/1732) kaleme almıştır. Saçaklızâde, ilim yolculuğunun ilk dönemlerinde daha çok kelâm sahasına yoğunlaşmış²⁵⁸ ancak Şam'a giderek Abdülganî en-Nablusî'den (ö. 1143/1731) tefsir, hadis ve tasavvuf dersleri almasından sonra tasavvufa meylederek kelâma mesafeli durmayı tercih etmiştir.²⁵⁹ Müellif, Osmanlı medreselerinde uygulanan ders programlarını tanıtır eleştirdiği *Tertibü'l-ulum* adlı eserinde, kelâmî delillerde derinleşmenin ve felsefe ile karışık hale gelen kelâm ilmiyle uğraşmanın haram olduğunu ifade etmekte ve kelâmcılara ağır eleştiriler yöneltmektedir.²⁶⁰ Dolayısıyla o, *Risâle fî tavzîhi kavli Ebî Hanîfe* adlı eserini, muhtemelen Nablusî'den ders almadan önceki dönemde kaleme almıştır. Saçaklızâde bu eserinde, Ebû Hanîfe'nin iman konusunda görüşlerine açıklik getirmeye çalışmaktadır. Eserin bilinen iki nüshası bulunmaktadır.²⁶¹

E. *Risâle fî îzâhu kavli Ebî Hanîfe*

İmâm-ı Âzam'ın iman anlayışını açıklamayı amaçlayan bu eser, mantıkçı, müfessir ve astronom olarak tanınan Muhammed [Mehmed] b. Ömer b. Osman el-Darendevî

255 Hayatı hakkında bkz. Mehmet İpşirli, "Debbağzâde Mehmet Efendi", *DİA*, İstanbul 1994, c. 9, s. 62-63.

256 Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, s. 11, 17-18.

257 Çorum Hasan Paşa İH Ktp., nr. 19 Hk 981 (1^a-4^a). http://yazmalar.gov.tr/detay_goster.php?k=49234; Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 1040 (123-126 arası), (11.10.2014), <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php>.

258 Saçaklızâde'nin kelâm eserleri şunlardır: *Hâşiyetü Saçaklızâde 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id li't-Teftâzânî*, Kahire 1329; *Neşri'l-Tavâli*, Kahire 1342; *Risâle fî'l-âyâtî'l-müteşâbihât*, Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 411/12; *Risâle tahkîki'l-imân*, nr. 43 Va 2885/5.

259 Tahsin Özcan, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 2008, c. 35, s. 368-370. Ayrıca bkz. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c. 1, s. 326-327.

260 Bkz. Saçaklızâde Muhammed b. Ebî Bekir el-Mar'aşî, *Tertibü'l-ulum*, nşr. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmî, 1408/1988, s. 153. Ayrıca bkz. *Tertibü'l-ulum*, trc. Zekeriyâ Pak-M. Akif Özdoğan, Kahramanmaraş: Uke Kitaplığı, 2009; Adem Akın-Remzi Demir'in, "Saçaklızâde Muhammed İbn Ebî Bekir el-Mar'aşî ve Tertib el-Ulûm Adlı Eseri", *AÜ Osmanlı Tarihi Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 16 (Ankara 2004), s. 1-64.

261 Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 938; nr. 34 Ae Arabi 4325/9.

el-Hanefî (ö. 1152/1739)²⁶² tarafından yazılmıştır. *Risâle fi kavli'l-İmâmî'l-Azam fi'l-Fıkhî'l-ekber* adıyla da bilinen eserin yazma nüshaları günümüze ulaşmıştır.²⁶³

F. *Risâle fi kavli'l-İmâm Allahü Vâhidün*

Bu eser, Kayseri'de kurduğu kendi adıyla meşhur olan medresesinde elli yıla yakın bir süre başmüdürrislik görevini yürüten ve Arap dili, mantık, kelâm, tefsir, hadis alanlarında ders okutan Kayserili âlim İbrâhim b. Muhammed Gözübüyükzâde (ö. 1253/1837)²⁶⁴ tarafından yazılmıştır. Eserde, *el-Fıkhü'l-ekber*'de geçen "Allah'ın birliğinin sayısal açıdan olmadığını" vurgulayan cümlenin nasıl anlaşılması gerektiği izah edilmektedir. Otuz altı sayfa hacmindeki risâle, Osmanlı döneminde 1259/1843'te yayınlanmıştır.²⁶⁵

G. *Te'nîbü'l-Haḫîb 'alâ mâ sâkahû fi tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-ekâzîb*

Bu eser, son devir Osmanlı âlimlerinden Zâhid Kevserî (ö. 1952) tarafından Hatîb el-Bağdâdî'nin Ebû Hanîfe hakkında naklettiği bilgilere güvenilemeyeceğini izah etmek ve onun ileri sürdüğü asılsız isnatlara cevap vermek amacıyla telif edilmiştir.²⁶⁶ *Te'nîbü'l-Haḫîb*'e reddiye amacıyla Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, *Ta'lîkâtü't-tenkîl bi-mâ fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâḫîl* adlı bir eser kaleme almıştır. Kevserî ise *et-Terhîb bi-naḫdî't-Te'nîb* adlı risâle ile itirazlara cevap vermiş ve Yemânî'yi yeni türeyen mezhepsizlik akımına nisbet etmiştir.²⁶⁷ Yemânî ise buna karşı *et-Tenkîl limâ verede fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâḫîl* adlı cevabî bir eser kaleme almıştır.²⁶⁸

H. *el-Ḳaşîdetü'n-Nûniyye*

İstanbul'un ilk kadısı Hızır Bey (ö. 863/1459) tarafından yazılan bu eser, Ebû Hanîfe'nin görüşlerinden istifade edilerek yazılan çalışmalara örnek gösterilebilir. Yüz beş beyitlik *Cevâhirü'l-'akâ'id* adıyla da bilinen kasîde, beyitlerin son kelimeleri "nûn" harfiyle sona erdiği için *el-Ḳaşîdetü'n-Nûniyye* adıyla da meşhur olmuştur. Kasîdede, *el-Fıkhü'l-ekber* başta olmak üzere Ebû Hanîfe'nin risâlelerinden ve

262 Hayatı hakkında bkz. Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, c. 2, s. 324; İhsan Fazlıoğlu, "Mehmed Darende", 09.02.2015, <http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=177>.

263 Süleymaniye Ktp., Şehzade Mehmed, nr. 110/4 (230-231 vr.); Yazma Bağışar, nr. 606; Hafîd Efendi, nr. 449 (Resâil-i Darendî).

264 Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, c. 1, s. 41; İbrahim Nesimî Gözübüyük, "Gözübüyükzâde İbrahim Efendi", *DİA*, İstanbul 1996, c. 14, s. 160-161.

265 Âtîf Efendi Ktp. nr. Ek 165/16 (İstanbul ts.); nr. 2119 (İstanbul 1259), 2031 (İstanbul: Takvim-i Vekayi Matbaası, t.y.; 34-35 s.). <http://ktp.isam.org.tr/ktpgenel/detailrecords.php> (13.02.2015); Biçer, *Âtîf Efendi Kütüphanesi'ndeki Kelâm Kaynakları*, s. 122.

266 nşr. İzzet Attar el-Hüseynî, Kahire: Matbaatü Vevreşe Teclidi'l-Envâr, 1371/1952 (İSAM Ktp., nr. 152372); Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/1981.

267 Kahire 1949.

268 Yusuf Şevki Yavuz, "Zâhid Kevserî", *DİA*, Ankara 2013, c. 44, s. 79.

Ömer en-Nesefî'nin '*Akâ'id*'inden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Eserde herkesin bilmesi gereken inanç konuları, Mâtürîdî anlayış doğrultusunda ele alınmaktadır.²⁶⁹

Kasîde'nin ilk kısmında Allah'a hamd, resulüne salât ve selâmdan sonra eserin yazılış amacı ifade edilir (1-5. beyitler). İkinci kısımda Allah'ın varlığı, selbî ve sübûtî sıfatları (6-30. beyitler); üçüncü kısımda ihtiyarî fiiller, hidayet ve dalâlet, hüsün ve kubuh, akıl ve ilâhî kanun, güç yetirilemeyen şeylerle mükellef tutulma, Mu'tezile'nin benimsediği aslah telakkisi, rızık ve ecel meseleleri (31-41. beyitler) ele alınır. Kasîdenin dördüncü kısmında nübüvvet konuları çeşitli yönleriyle incelenerek keramet konusuna da temas edilir (42-69. beyitler), beşinci kısımda âhîret halleri (70-85. beyitler), altıncı kısımda iman ve islâm terimleri, iman-amel ilişkisi, mukallidin imanı, insan için dünyada mükellefiyeti düşüren bir mertebenin bulunmadığı gibi konulara değinilir (86-91. beyitler). Manzûme, imâmet meselesiyle sona ermektedir (92-105. beyitler).²⁷⁰

el-Kaşîdetü'n-Nûniyye, özgün bir metin niteliği taşıması ve önemli bilgiler içermesi yanında, sanatkârane bir anlatıma sahip olmasıyla da ilgi görmüştür. Doksan yedi nüshası²⁷¹ tespit edilen *Nûniyye*, birçok kez tercüme edilmiş,²⁷² Arapça²⁷³ ve

269 M. Sait Yazıcıoğlu, "el-Kasîdetü'n-Nûniyye", *DİA*, İstanbul 2001, c. 24, s. 571.

270 Hızır Bey, *el-Kaşîdetü'n-Nûniyye*, s. 584-588 (trc. 555-567).

271 06 Mil Yz A 3094/2; 32 Yalvaç 14/2; 21 Hk 1538/8; 21 Hk 601/6; 03 Gedik 18113/3; 67 Saf 289/2; 26 Hk 238/5; 45 Ak Ze 5816/2; 37 Hk 335/6; 45 Hk 6903/2; 05 Ba 1590/3; 05 Ba 1761/3; 05 Ba 926/2; 10 Hk 370/10; 45 Hk 7886/2; 45 Ak Ze 5766; 27 Hk 242/1; 34 Sü-Aşır 455/4; 34 Sü-Aşır 458/5; 50 Ür 387/1; 45 Ak Ze 5724/3; 37 Hk 2720/11; 45 Ak Ze 1818/5; 45 Hk 4832/1; 42 Kon 947/2; 45 Hk 6913/4; 28 Hk 3617/2; 45 Ak Ze 5836/14; 45 Hk 1997/9; 06 Hk 2264/1; 45 Ak Ze 5847/1; 42 Kon 1714/1; 42 Kon 794/3; 07 El 2791/2; 42 Kon 802/2; 37 Hk 3847/1; 43 Va 2217/1; 07 Tekeli 876/3; 45 Hk 8433/5; 42 Kon 1463; 37 Hk 2307/2; 37 Hk 3888/4; 42 Kon 876/3; 37 Hk 3912/8; 42 Kon 181/12; 15 Hk 1079/1; 42 Yu 4893/96; 42 Kon 1274/5; 06 Hk 3017/1; 06 Hk 3055/3; 45 Hk 5265/5; 06 Hk 4241; 37 Hk 263/3; 19 Hk 1019/1; 19 Hk 966/1; 19 Hk 634/2; 1002; Râşid Efendi 507/2; 06 Mil Yz A 7235/3; 06 Mil Yz A 6946; 06 Mil Yz A 5823/1; 06 Mil Yz A 5259/1; 06 Mil Yz A 5173/5; 06 Mil Yz A 4952/4; 06 Mil Yz A 4049/1; 06 Mil Yz A 3451/3; 06 Mil Yz A 1340/15; 06 Mil Yz A 1331/6; 15 Hk 1843/2; 32 Yalvaç 151/12; 43 Va 2920/1; 34 Atf 2803/9; 34 Atf 2817/5; 34 Atf 2844/4; 43 Ze 70/10; 43 Ze 770/2; 34 Nk 4890/4; 34 Ma 243/6; 45 Ak Ze 1818/5; 45 Ak Ze 5724/3; 45 Ak Ze 5766; 45 Ak Ze 5816/2; 45 Ak Ze 5836/14; 45 Ak Ze 5847/1; 34 Ae Arabi 1287; 34 Ae Arabi 1288; 34 Ae Arabi 3070/3; 34 Ae Manzum 826; 34 Ae Müteferrik 175/3; 42 Kon 3349/1; 42 Yu 8463/3; 06 Mil Yz A 9524/4; Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 2085; Yazma Bağışlar, nr. 2551/2, 4072/2; Bağdathî Vehbi Efendi, nr. 786; Paris Millî Ktp., Şark Yazmaları (Suppl. Ture), nr. 1409 (vr. 29-32), 12.03.2015, <http://yazmalar.gov.tr/>.

272 İsmâil Müfid Efendi (İÜ Ktp., TY, nr. 354), İmamzâde Mehmed Esad Efendi (Süleymaniye Ktp., Nâfız Paşa, nr. 825; İÜ Ktp., TY, nr. 1291, 9776) ve Prizrenli Şem'i (Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 886).

273 Hayâlî Ahmed Efendi, *Şerhü'l-Kaşîdeti'n-Nûniyye*, İstanbul 1318 (Dâvûd-i Karsî'nin şerhiyle birlikte); Büyük Hâfız Muhammed b. Hasan, *Şerhü'l-Kaşîdeti'n-nûniyye*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2095, 2096 (Şârih, kasîdenin son on beş beytini şerh edemeden vefat etmiştir); Hacı Çelebi Mehmed İsmet b. İbrâhim Efendi, *el-Fevâ'idü'n-nâdiriyye fî Halli'n-nûniyyeti'l-Kâdiriyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1233, Lâleli, nr. 2381, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1402; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2100, 2101, 3249), Uryânî Osman

Türkçe²⁷⁴ dillerinde ise şerhedilmiştir. Bu durum, eserin Osmanlı döneminde ilgi ve itibar gördüğünü ortaya koymaktadır. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, kasıdeyi özellikle Hayalî Ahmed Efendi ile Manastırlı İsmâil Hakkı'nın şerhlerine dayanarak tercüme etmiş ve Arapça metniyle birlikte yayınlamıştır.²⁷⁵ Hızır Bey'in *Hâşiye 'alâ Şerhi Tecrîdi'l-'akâ'id* adlı bir diğer kelâm eseri daha bulunmaktadır.²⁷⁶ Fakat o, *el-Kaşîdetü'n-Nûniyye*'si ve yetiştirdiği öğrencileriyle meşhur olmuştur. Hayalî Ahmed Efendi (ö. 875/1470), Hocazâde Muslihuddin Mustafa (ö. 893/1487) ve Kestelî Muslihuddin Mustafa (ö. 901/1495), onun yetiştirdiği ve ilim anlayışını devam ettiren meşhur Osmanlı âlimleridirler.²⁷⁷

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmayla Ebû Hanîfe'nin akâid risaleleri üzerine Osmanlı Türkiye'sinde yazılan şerh, hâşiye, ta'lik, zeyl, tehzîb, ihtisâr ve tercüme türündeki eserlerin belirlenmesi, tasnifi ve tanıtılması amaçlanmıştır. Osmanlı âlimlerinin birçoğunun akâid ve kelâm alanında eserleri bulunmaktadır. Buna karşın yazılan eserler arasında Ebû Hanîfe'nin risâlelerini veya akâide dair görüşlerini konu edinen çalışmaların oranı fazla değildir. Osmanlı âlimlerinin daha çok Eş'arî âlimlerince kaleme alınan eserleri esas aldıkları anlaşılmaktadır. Âlimlerin çoğunlukla hayatlarının bir döneminde müderris olarak görev yapmaları, ilmî çalışmalarını medrese müfredatında yer alan eserler istikametinde yürütmelerine etki etmiş olmalıdır. Ebû Hanîfe'nin eserlerinin müfredatta ders kitabı olarak yer almaması, bu duruma yol açan en önemli sebep olarak ileri sürülebilir. Zira yürütülen araştırma esnasında tanıtımı yapılan Ebû Hanîfe'nin eserlerinin ve bu eserler üzerine kaleme alınan şerhlerin medreselerde ders kitabı²⁷⁸ olarak "okutulduğuna" dair

Efendi, *Hayrî'l-kalâ'id Şerhü Cevâhiri'l-'akâ'id*, İstanbul 1301 (Şerif Paşazâde Mehmed Esad Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiştir); Lâlezârî Mehmed Tâhir, *el-Cevâhiri'l-kalemîyye fi taşîri esrâri'n-Nûniyye*, Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, nr. 142; Esad Efendi, nr. 1214; Reşid Efendi, nr. 141; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 648); İsmâil Müfid Efendi, *Kasîde-i Nûniyye Şerh ve Tercüme-i Manzûmesi*, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 237/2; İÜ Ktp., TY, nr. 354 (Eser Arapça açıklamalar yanında beyitlerin manzum tercümesini de içermektedir); Dâvûd-i Karsî, *Şerhü'l-Kaşîdetü'n-Nûniyyeti't-tevhîdiyye*, İstanbul 1291; Ahmed b. Mehmed Manisâvî, *Şerhü'l-Kaşîdetü'n-Nûniyye* (Yazıcıoğlu, "el-Kasîdetü'n-Nûniyye", s. 571-572).

274 Dâvûd-i Karsî, *Kasîde-i Nûniyye Şerhi*, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 2823, 3214; Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 1177/3); Manastırlı İsmâil Hakkı, *Metâlib-i İrfâniyye ve İzâhât-ı Nûniyye*, İstanbul 1312; Dâmâd-ı Gelenbevî Seyyid Mehmed Şükri, *Tuhfetü'l-fevâid alâ Cevâhiri'l-akâid*, İstanbul 1328; Mustafa Behcet Uranyevî, *Sünühât-ı Vehbiyye ve Esrâr-ı Nûniyye*, Kahire 1318 (Yazıcıoğlu, "el-Kasîdetü'n-Nûniyye", s. 571-572).

275 Hızır Bey, *el-Kaşîdetü'n-Nûniyye*, nşr. ve trc. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *AÜİFD*, Ankara 1983, c. 26, s. 555-588.

276 Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-'ârifin*, c. 1, s. 346.

277 Ömer Aydın, *Türk Kelâm Bilginleri*, İstanbul: İnsan Yay., 2012, s. 54.

278 Medrese müfredatları ve okutulan eserlerin toplu listesi için bkz. Fatih Güngör, "Osmanlı Dönemi Kelâm Çalışmaları (XIV-XV. Yüzyıllar)", Yüksek Lisans tezi, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003, s. 32-46.

bir bilgiye ulaşmak mümkün olamadı. Erzurumlu İbrâhim Hakkı (ö. 1194/1780) *Tertîbü'l-'ulûm* adını taşıyan Türkçe manzûm eserinde, kâmil âlim olunabilmesi için “okunmasını gerekli gördüğü” eserleri sıralarken akâid dersi kapsamında *el-Fıkhü'l-ekber*'i de saymakta, “*Hıfz et Emâli, hem Fıkh-ı ekber*” diyerek bu eserin ezberlenilmesini tavsiye etmektedir.²⁷⁹ Cumhuriyet döneminde ise bu eserin okutulması yönündeki teşebbüsler 1923 yılında başlamıştır.²⁸⁰ Dolayısıyla müfredatta yer almayan bu eserler, ders kitabı niteliğine sahip kelâmî kaynaklara nisbeten yeterli rağbeti görmemiştir.

Yapılan araştırma sonucunda Türkiye kütüphanelerinde Hammâd b. Ebî Hanîfe tarafından rivayet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'in iki yüzden fazla yazma nüshası ile nüsha sayıları yüzlere ulaşan on altı mensûr ve beş manzûm Osmanlıca çevirisi tespit edilmiştir. Bu çevirilerin varak sayıları fazladır ve yazıldıkları dönemi yansıtan görüşleri içermektedirler. Bu tercümelemlerin çoğu, günümüzdeki anlamda lafzî çeviri şeklinde değil; tasavvuf ve vahdet-i vücûd gibi yazıldıkları dönemde öne çıkan konulara dair uzun açıklamalar içeren şerh türünde kaleme alınmışlardır. Ayrıca *el-Fıkhü'l-ekber*'in on yedisi Osmanlı âlimleri tarafından kaleme alınan, yirmi altı şerhi tespit edilmiştir. Şerhlerinin fazlalığı bu risâlenin Ebû Hanîfe'nin diğer eserlerine göre ilgi gördüğünü ve yaygınlaştığını ortaya koymaktadır. Ayrıca bu risâleye, *Ta'lîka 'ale'l-Fıkhü'l-ekber* adıyla bir ta'lik yazıldığı da bilinmektedir.

Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivayet edilen ve Osmanlı'nın son döneminden itibaren *el-Fıkhü'l-ebşâf* olarak adlandırılmaya başlanan *el-Fıkhü'l-ekber*'in Türkiye kütüphanelerinde yedi nüshası tespit edilmiştir. Bu durum, Osmanlı döneminde bu risâlenin ve *el-Fıkhü'l-ebşâf* adlandırmasının yaygınlaşmadığını göstermektedir. Müstakil neşri tespit edilemeyen *el-Fıkhü'l-ebşâf*, Ebû Hanîfe'nin diğer risâleleriyle birlikte birçok defa basılmıştır. Bu eserin, Osmanlı âlimlerince kaleme alınan manzûm veya mensur tercümesi ile şerh veya hâşiyesi ise tespit edilememiştir.

el-'Âlim ve'l-müte'allim'in Türkiye kütüphanelerinde yirmi beş nüshası tespit edildi. Osmanlı döneminde tab edildiği bilgisine ise ulaşamadı. Bu eser, biri İstanbul'da tarihsiz olmak üzere 1349/1930'dan itibaren birkaç kez basılmış ve Muhammed Ravvâs Kal'acı ile Abdülvehhâb el-Hindî en-Nedvî tarafından da tahkik edilmiştir. Bu bağlamda, tahkikli neşri bulunmayan *el-Fıkhü'l-ekber*, *el-Fıkhü'l-ebşâf*, *er-Risâle* ve *el-Vaşıyye* risâlelerinin, nüsha farklılıklarını içerecek şekilde yeniden neşr ve tercüme edilmelerine ihtiyaç duyulduğu belirtilmelidir. Bu husus, lisansüstü çalışmalarda dikkate alınmalıdır.

279 Şükran Fazlıoğlu, “Ta'lim ile İrşâd arasında: Erzurum İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı”, *Divân: İlmî Araştırmalar*, 2005/1, c. 10, sy. 18, s. 127, 130, 136.

280 1923 yılında Dârü'l-Hilafe Medreseleri Tâlî Kısım-ı Sanî (İbtidâ-yı Dâhil) için hazırlanan müfredatta İlm-i Tevhîd dersinde okutulması planlanan Arapça kitap hazırlanmaya kadar *Fıkh-ı Ekber Şerhi*'nin okutulması istenmektedir. Bkz. Zeki Salih Zengin, “Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 44, sy. 1, s. 187-226.

Ebû Hanîfe'nin arkadaşı Basralı âlim Osman el-Bettî'ye yazdığı ve Mürcîî olduğu ithamlarını reddettiği mektubun, dört nüshası tespit edilmiştir. Bu risâle, Kevserî tarafından neşredilmiş ve Türkçeye de tercüme edilmiştir. *er-Risâle* üzerine Osmanlı âlimlerince hazırlanan müstakil şerh, haşiye veya tercüme türünde bir çalışma ise bilinmemektedir.

Türkiye kütüphanelerinde dört yüz elliye aşkın *el-Vaşıyye* yazması tespit edilmiştir. Bu sonuca göre itikâdî konuları içeren üç-dört sayfalık bu veciz risâlenin metninin, Osmanlı toplumunda *el-Fıkhü'l-ekber*'in metninden daha fazla rağbet gördüğü söylenebilir. Buna karşın, *Fıkhü'l-ekber*'in şerhlerinin daha fazla ve daha yaygın olduğu ifade edilmelidir. *el-Vaşıyye*, Osmanlı döneminde tercüme edilmiştir ve tespit edilebilen en eski Osmanlıca çevirisi nazım türündedir. Mensur türde ise iki çevirisi bilinmektedir *el-Vaşıyye*'ye ait on altı şerh tespit edilmiştir. Müellifleri bilinen on iki şerhten dokuzu Osmanlı âlimlerine aittir. Osmanlı döneminde Ebû Hanîfe'nin eserlerinden *el-Fıkhü'l-ekber*'den sonra en fazla *el-Vaşıyye*'ye şerh yazıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu iki eser ve şerhleri, İmâm-ı Âzam'ın diğer eserlerine göre daha fazla yaygınlaşmıştır. Diğer eserlerine nisbetle neden bunların daha fazla ilgi gördüğü ise araştırılmaya değer bir husustur.

Ebû Hanîfe'nin iman anlayışı ile Hz. Peygamber'in anne-babasının iman durumuyla ilgili ona atfedilen görüş etrafında Osmanlı döneminde birçok eser telif edilmiştir. Onun her iki görüşünün tartışma konusu olmasında, İbn Teymiyye'nin selefi anlayışının Osmanlı Türkiye'sine yansması olan Kadızadeliler'in bu konularda aksi görüşleri savunmaları etkili olmuş olabilir. Bu konularda da müstakil araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Osmanlı döneminde Ebû Hanîfe'nin itikâdî görüşleri konusunda kaleme alınan en önemli iki eser, Beyâzîzâde Ahmed Efendi tarafından telif edildi. Bununla birlikte İmâm-ı Âzam'ın itikâdî görüşlerini ona atfedilen ifadelerle yansıtmayı amaçlayan *el-Uşûlü'l-münîfe* ve bu eserin şerhi *İşârâtü'l-merâm*'in hak ettikleri değeri görmedikleri hatta unutuldukları söylenebilir. Zira bu eserlerin yazma nüshaları fazla olmadığı gibi bu dönemde yayınlandıklarına dair bir bilgi de tespit edilemedi.

Tanıtmaya çalıştığımız kelâm eserlerinden bir kısmının müellifleri, tasavvufî yönü de bulunan âlimlerdir. Bu açıdan Osmanlı dönemi Ebû Hanîfe literatürüne, mutasavvıfların önemli katkılar sağladıkları belirtilmelidir. Bilindiği gibi Osmanlı âlimleri tasavvufa yakın durmuşlardır, hatta şeyhülislamların bir kısmının tarikat mensubiyeti bilinmektedir.²⁸¹ Kelâm ve tasavvuf anlayışlarını uyumlu şekilde yansıtan bu zengin mirasın değerlendirilmesinin, bilgi ve duygu yönü bulunan dinî tecrübenin toplumda güçlenmesine olumlu etkide bulunabilir.

281 Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul: İz Yay., 2000, s. 342-43; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul: İnsan Yay., 2003, s. 667.

Ebû Hanîfe'nin hangi eserlerinin ve bunlara ait hangi şerh ve çalışmaların Osmanlı döneminde yaygın olduğunu ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma ile Osmanlı âlimlerinin Ebû Hanîfe algısını ve İslâm'ın Anadolu'da ortaya çıkan yorumunun temellerini konu edinecek araştırmalara literatür bilgisi hazırlanmaya çalışılmıştır. Zira Osmanlı döneminde Ebû Hanîfe'nin eserlerine ve itikâdî görüşlerine belli oranda değer verildiği açıktır. Ancak, kelâm ilmiyle ilgilenmenin dinî hükmü, fetret ehlinin dinî sorumluluğu, iman tanımındaki ikrar şartı, Müslümanların imanlarının tasdik açısından benzer olduğu, haberî sıfatların te'vili, tekvin sıfatı, deccâlin çıkışı ve Hz. İsa'nın nüzulü ile Hz. Peygamber'in ebeveyninin iman durumu hakkında, Osmanlı âlimlerin ona hangi görüşleri atfettikleri, kısaca onların Ebû Hanîfe'yi nasıl anladıkları aydınlatılmaya muhtaçtır. Bu açıdan Osmanlı döneminde Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin nasıl anlaşıldığı, hangilerinin kabul edilip hangilerinin eleştirildiği veya geri planda kaldığı araştırılmalıdır. Bugün İslâmî ilimler tarihi çalışmalarının muhtemelen en zayıf halkası, İsmail Kara'nın da belirttiği gibi şerh ve haşiye literatürünün üst düzeyde ve yeteri kadar nazarı itibara alınmaması veya bunların ihtiva ettikleri "kronolojik" geniş malzemenin değerlendirilememesidir.²⁸² Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin beş eserini anlama ve açıklama gayretlerinin bir sonucu olarak Osmanlı döneminde telif edilen çoğu el yazması zengin miras, mutlaka akademik araştırmalara konu edilmelidir.

Bibliyografya

Abdurrâhmân, Abdülcebbâr, *Zehâ'irü't-türâsi'l-'Arabiyyi'l-İslâmî*, I-II, y.y., 1401/1981.

Akçay, Ali İhsan, "Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmler: İnceleme Metin", Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2011.

Akgündüz, Ahmet, "Güzelhisârî, Mustafa Hulûsî", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1996, c. 14, s. 331.

Aksoy, Hasan, "Şemseddin Sivâsî," *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2010, c. 38, s. 525.

Ali el-Kârî, *Minehü'r-ravzi'l-ezher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1997.

Ali el-Kârî, *İmam Âzam Fıkh-ı Ekber Aliyyül-Kârî Şerhi*, trc. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul: Çağrı Yay., 2013.

Aruçi, Muhammed, "er-Risâle", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2008, c. 35, s. 116-117.

Asaroğlu, Abdurrahman, "Ebu'l-Münteha el-Mağnisavi ve Fıkhü'l-Ekber Şerhi", Yüksek Lisans tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996.

Aydın, Ömer, *Türk Kelâm Bilginleri*, İstanbul: İnsan Yay., 2012.

²⁸² Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, s. 47.

Bâbertî, Ekmeleddîn, *Şerhü Vaşıyyeti'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. Muhammed Subhî el-Âyidî-Hamza Muhammed Vesîm el-Bekrî, Amman: Darü'l-Feth, 1430/2009.

Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-muşannifin*, I-II, nşr. Kilisli Muallim Rifat Bilge-İbnülemin Mahmud Kemal-Avni Aktuç, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951-1955.

Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, nşr. Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1945-1947.

Baloğlu, A. Bülent, “Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber Kimindir?”, *İslâm İnanç Esasları (Fikh-ı Ekber Şerhi)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay., 2014, s. 11-19.

Bebek, Adil, *İslam Akaidi'nde Ebû Hanîfe ve el-Fıkhu'l-ebzat*, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1984 (İSAM Ktp., nr. 074772).

Beyâzizâde, Ahmed Efendi, *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, nşr. İlyas Çelebi, İstanbul: İFAV Yay., 2000.

Beyâzizâde, Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâti'l-İmâm*, nşr. Yûsuf Abdürrezzak, Kahire 1368/1949.

Biçer, Ramazan, “Âtîf Efendi Kütüphanesi'ndeki Kelâm Kaynakları'nın Tanıtım ve Tavsihi”, Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992.

Birinci, Züleyha, “Ebû Mutî' Rivayetli el-Fikhü'l-ekber Şerhi'nin Müellifi Meselesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 35, sy. 2 (2008), s. 57-72.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden: E.J.Brill, 1943-1949.

Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, I-VI, trc. Abdülhalîm en-Neccâr-Seyyid Ya'kûb Bekir-Ramazan Abdüttevâb, Kahire 1983.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I-III, İstanbul 1333-1342.

Ceyhan, Abdullah, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi Elyazması Eserler Kataloğu*, I-II, Ankara: DİB Yay., 1988.

Cici, Recep, *Bir Osmanlı Fakihî Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risaleleri*, Bursa: Emin Yayınları, 2006.

Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadıızâdeliler”, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2001, c. 24, s. 100-102.

Çelebi, İlyas, “Ebû Hanîfe'nin Kelâmcılığı, İtikada Dair Risaleleri ve Bunların Otantik Olup Olmadıkları Meselesi”, *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, İbrahim Hatipoğlu (ed.), Bursa: KURAV Yayınları, 2005, c. 2, s. 185-196.

Çelebi, İlyas, "el-Usûlü'l-Münife", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, Ankara 2012, c. 42, s. 220-221.

Çelebi, İlyas, "Giriş: Beyazîzade ve el-Usûlü'l-Münife İsimli Eseri", *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2000, s. 19-58.

Daiber, Hans, *The Islamic Concept of Belief in the 4th/10th Century: Abū l-Lais as-Samarqandī's Commentary on Abū Hanīfa al-Fiqh al-absat*, Tokyo 1995.

Demir, Abdullah, "Ebû İshâk Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi", Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2014.

Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, nşr. ve trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul: İFAV Yayınları, 1992, s. 11-42 (trc. s. 9-32).

Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebşat*, nşr. ve trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul: İFAV Yayınları, 1992, s. 43-68 (trc. s. 35-52).

Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, nşr. ve trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* içinde, İstanbul: Kalem Yay., 1981, s. 71-75 (trc. s. 73-76); İstanbul: İFAV Yayınları, 1992, s. 86-91 (trc. s. 60-63).

Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebî Hanîfe ilâ 'Osmân el-Bettî 'âlimi ehli'l-Başra*, nşr. ve trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri* içinde, İFAV Yayınları, İstanbul 1981, s. 78-85 (trc. s. 65-69).

Ebû Hanîfe, *Fıkh-ı Ekber Tercümesi*, trc. Süleyman Sadeddin Müstakimzâde, İstanbul: İkdâm Matbaası, 1314/1896.

Ebû Zehre, Muhammed, *Ebû Hanîfe: hayâtühû ve 'Aşruhü- Ârâ'ühû ve Fıkhuh*, Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1366/1947.

Ebû Zehra, Muhammed, *Ebû Hanîfe*, trc. Osman Keskioglu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1999.

Eyyüb Ali, Muhammed, *'Aķidetü'l-İslâm ve'l-İmâm el-Mâtürîdî*, Dakka: Islamic Foundation Bangladesh, 1404/1983.

Fazlıoğlu, Şükran, "Ta'lim ile İrşâd Arasında: Erzurum İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 2005/1, c. 10, sy. 18, s. 115-173

Gölcük, Şerafettin, Adil Bebek, "el-Fıkhü'l-ekber", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1995, c. 12, s. 544-547.

Gözübüyük, İbrahim Nesimî, "Gözübüyükzâde İbrahim Efendi", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1996, c. 14, s. 160-161.

Güngör, Fatih, "Osmanlı Dönemi Kelâm Çalışmaları (XIV-XV. Yüzyıllar)", Yüksek Lisans tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2003, s. 32-46.

Habeşi, Abdullah Muhammed, *Câmi'ü'ş-şüruh ve'l-havâşi: Mu'cemün şâmilün li-esmâi'l-kütübi'l-meşruhati fi't-türâsi'l-İslâmî ve beyâni şürûhiha*, I-III, Ebûzabî: el-Mecmaü's-Sekafi, 2004/1425.

Hızır Bey, *el-Kaşâdetü'n-Nûniyye*, "Hızır Bey ve Kasîde-i Nûniyyesi" içinde, nşr. ve trc. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1983, c. 26, s. 584-588 (trc. s. 555-567).

Humeyyis, Muhammed b. Abdurrahman, *eş-Şerhü'l-Müeyesser li'l-Fıkhil-ekberi'l-menşûb li-Ebî Hanîfe*, Riyad: Dâru'l-Müslim, 1414/1994.

İbn Fûrek, *Şerhü'l-Âlim ve'l-müte'allim*, thk. Ahmed Abdülkerim es-Sâyih-Tevfik Alî Vehbe, Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2009/1430 (İSAM Ktp., nr. 182521).

İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzi'l-'aql ve'n-naql*, I-XI, nşr. M. Reşâd Sâlim, Riyâd: Câmîati'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1980/1400-1983/1403.

İpşirli, Mehmet, "Debbağzâde Mehmet Efendi", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1994, c. 9, s. 62-63.

İzgöer, Ahmet Zeki, "Beyâzîzâde Ahmed Efendi", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1992, c. 6, s. 55-56.

Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

Karabulut, Ali Rıza, *Mu'cemü'l-mahîuât el-mevcûde fi mektebâti İstanbul ve Anadolu*, I-III, y.y., ts.

Karabulut, Ali Rıza, Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemü't-târîhi't-türâsi'l-İslâmî fi mektebâti'l-âlem*, I-V, Kayseri, Daru'l-Akabe, ts.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunun 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, nşr. Şerafettin Yaltrakaya- Kilisli Rifat Bilge, İstanbul: Maarif Matbaası, 1360-1362/1941-1943.

Kazanç, Fethi Kerim, "Fıkh-ı Ekber Şerhleri ve İlyâs b. İbrâhîm es-Sînobî'nin Fıkh-ı Ekber Şerhi", Yüksek Lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1991.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimu muşannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1372/1957.

Kürkçüoğlu, Kemâl Edîb "Lâmiyye-i Kelâmiyye", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 3, sy. 1-2 (1954), s. 1-21.

M. Şerafettin [Yaltrakaya], "Türk Kelâmcıları-2: Osmanlılar Devrinde", *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, c. 5, sy. 23 (İstanbul 1932), s. 10-15.

Mağnîsâvî, Ebü'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed, *Şerhü'l-Fıkhil-ekber*, İstanbul: Dâru'n-Nîl, 2007.

Mağnîsâvî, Ebû'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed, *Fıkh-ı Ekber ve İzâhu*, trc. Sâbit Ünal, Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1957.

Mağnîsâvî, Ebû'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed, *Fıkh-ı Ekber ve İzâhu*, trc. Ahmet Karadut, Ankara 1982.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *İslâm İnanç Esasları (Fıkh-ı Ekber Şerhi)*, trc. Adnan Bülent Baloğlu-Murat Memiş, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2014.

Mekkî, Muvaffak b. Ahmed, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1401/1981.

Muhammed Ebû Bekir b. Ali, *İstidrakât 'alâ Târîhu't-türâşi'l-'Arabî*, I-VIII, Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1422.

Nuaymî, Hüseyin b. Kâsım b. Muhammed-Hamza b. Hüseyin b. Kâsım Nuaymî, *İstidrakât 'alâ Târîhu't-türâşi'l-'Arabî*, I-VIII, Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1422.

Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İstanbul: İz Yayınları, 2000.

Öz, Mustafa, "el-Vasiyye", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, Ankara 2012, c. 42, s. 546.

Özcan, Abdülkadir, "Osmanzâde Ahmed Tâib", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2007, c. 34, s. 3-4.

Özcan, Gülsüm, "Seyyidî'nin Fıkh-ı Ekber Tercümesi Olan Manzûme-i Akâid Adlı Eseri ve Muhtevası", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, c. 11, sy. 2, s. 513-531.

Özcan, Tahsin, "Saçaklızâde Mehmed Efendi", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2008, c. 35, s. 368-370.

Öztürk, Abdülvahap, *İmam-ı Azâm Ebû Hanîfe ve Eserleri*, İstanbul: Şamil Yayınları, 2012.

Saçaklızâde, Muhammed b. Ebî Bekir el-Mar'aşî, *Tertîbü'l-'ulûm*, nşr. Muhammed b. İsmâil es-Seyyid Ahmed, Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmî, 1408/1988.

Saçaklızâde, Muhammed b. Ebî Bekir el-Mar'aşî, *Tertîbü'l-ulum*, trc. Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan, Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2009.

Saffâr, Ebû İshâk İbrâhim b. İsmâil, *Telhîşü'l-edille li-kavâidi't-tevhîd*, thk. Angelika Brodersen, I-II, Beyrut: Müessesetü'r-Reyyan, 1432/2011.

Sâlihîyye, Muhammed İsâ, *el-Mu'cemü's-şâmil li't-türâşi'l-'Arabiyyi'l-ma'bü'*, I-III, Kahire: Ma'hedü'l-Mahtutati'l-Arabiyye, 1993.

Schacht, Joseph, "An Early Murci'ite Treatise: The Kitâb al-Âlim wal-Muta'allim", *Oriens*, c. 17 (1964), s. 96-102.

Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, I-IX, Leiden: E.J. Brill, 1967-1984.

Sezgin, Fuat, *Târîhu't-türâşi'l-'Arabî*, trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî-Abdullah b. Abdullah Hicâzî-Arafe Mustafa, I-VIII, Riyad: Câmiatiü Muhamed b. Suûd, 1402-1408/1982-1988.

Sinanoğlu, Abdulhamit, *İslâm Düşüncesinin İki Kurucu Önderi İmâm Ebû Hanîfe ve Vâsıl bin Atâ: İtikâdî ve Siyâsî Görüşleri*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2012.

Şensoy, Sedat, "Ta'likât", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2010, c. 39, s. 508-510.

Şensoy, Sedat, "Şerh", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2010, c. 38, s. 555-556.

Şibay, Halim Sâbit, "Ebû Hanîfe", *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1964, c. 4, s. 21-28.

Taşköprizâde, İsmâeddin Ahmed Efendi, *eş-Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye fi 'ulemâ'î'd-Devleti'l-Osmâniyye*, nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1405/1985.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Hâşiye", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1997, c. 16, s. 419-422.

Tuman, M. Nail, *Tuhfe-i Nâilî*, haz. Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, Ankara: Bizim Büro Yayınları, 2001.

Ulrich, Rudolph, *al-Mâturidî und die Sunnitische Theologie in Samarkand*, Leiden: E. J. Brill, 1997.

Uludağ, Süleyman, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-Akâid*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.

Uzunpostalcı, Mustafa, "Ebû Hanîfe", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1994, c. 10, s. 131.

Wensinck, A. J., *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1932.

Wensinck, A. J., "The Waşiyat Abi Hanifa", *The Muslim Creed: Its Genesis and Historical Development*, Cambridge: Cambridge University Press, 1932, s. 125-187.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebû Hanîfe (Akaide Dair Görüşleri)", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1994, c. 10, s. 138-143.

Yavuz, Yusuf Şevki, "el-Âlim ve'l-Müteallim", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1989, c. 2, s. 462-463.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Zâhid Kevserî", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, Ankara 2013, c. 44, s. 77-80.

Yayla, Mustafa, "Hâdimî, Ebû Sâid", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 1997, c. 15, s. 24-26.

Yazıcıoğlu, M. Sait, “el-Kasîdetü'n-Nûniyye”, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2001, c. 24, s. 571-572.

Yılmaz, Ahmet, “Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin”, *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi)*, İstanbul 2006, c. 32, s. 113-115.

Yörükân, Yusuf Ziya, *İslâm Akaid Sisteminde Gelişmeler: İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe ve İmam Ebû Mansûr-i Mâturidî*, haz. Turhan Yörükân, İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2006.

Yurdagür, Metin, *Bibliyografik Bir Kelâm Tarihi Denemesi: Kayseri Râşid Efendi Kütüphanesi'ndeki Arapça Akaid ve Kelâm Yazmalarının Tanıtım ve Değerlendirmesi*, İstanbul: ER-TU Matbaası, 1989.

Zengin, Zeki Salih, “Kurtuluş Savaşı Döneminde Medrese Öğretim Programları ve Ders İçeriklerinin Düzenlenmesi Çalışmaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, c. 44, sy. 1, s. 187-226.

Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm: Kâimûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.

Osmanlı Âlimlerinin Ebû Hanîfe'nin Akâid Risâlelerini Konu Edinen Eserleri

Abdullah DEMİR

Özet

Bu çalışmada, Ebû Hanîfe'nin akâid risaleleri ile ilgili Osmanlı Türkiye'sinde (699/1300-1341/1922) telif edilen eserler konu edildi. Bu kapsamda, *el-Fıkhü'l-ekber*, *el-Fıkhü'l-ebşâf*, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, *el-Vasiyye* ve *er-Risâle* üzerine Osmanlı âlimlerince oluşturulan şerh ve hâşiye türündeki çalışmalar belirlenerek tasnif edildi ve bibliyografya kaynaklarında tespit edilen hatalar düzeltildi. Böylece Osmanlı toplumunda Ebû Hanîfe'nin hangi eserlerinin ve bu eserleri konu edinen hangi çalışmaların yaygın olduğu ortaya konularak daha sonra yapılacak araştırmalara zemin hazırlanmaya çalışıldı. Zira Ebû Hanîfe'nin görüşlerinin zaman içinde nasıl anlaşıldığının ve yorumlandığının tespiti, onun eserlerini konu edinen çalışmaların belirlenmesi sonrasında ortaya konulabilir. Bu araştırma, Osmanlı toplumunun din anlayışını konu edinen araştırmalara da literatür bilgisi sunarak katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hanîfe, Akâid Risâleleri, Osmanlı Kelâmcıları, Şerh, Hâşiye.

The Works of Ottoman Scholars on Abu Hanifa's Articles of Faith

Abdullah DEMİR

Abstract

The works written in Ottoman Turkey on Abu Hanifa's articles of faith constitute the subject of this article. In this context, *sharh/commentary* and *hashiya/explanatory* sort of works written by Ottoman scholars on *Fiqh al-Akbar*, *Fiqh al-Absat*, *al-Âlim wal-Muta'allim*, *al-Wasiyya* and *al-Risâla* are defined and classified. Moreover, mistakes detected in bibliographic sources are corrected. Thus, by introducing the works of Abu Hanifa and other popular studies based upon these works in Ottoman society, it is intended to establish a solid ground for further studies. In order to grasp how Abu Hanifa's opinions were understood and interpreted in time, it is of utter significance to start by defining a list of works that were based on his studies. This study, hence, also aims to contribute a literature survey for further studies that deal with the understanding of religion in Ottoman society.

Keywords: Abu Hanifa, Articles of Faith, Ottoman Theologians, Sharh, *Hashiya*.